

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Labuhan Deli strijdt tegen het verval

1

2024

FOTO RCE, PETER TIMMER

4 | Bloeiende toekomst

Er zijn initiatieven ontstaan om het culturele erfgoed van Labuhan Deli te redden. Zo kan de gemeenschap toch een bloeiende toekomst tegemoet gaan.

FOTO RCE, FROUWIE VAN DER MEULEN

8 | Wapens aan de grens

Huis Landfort is zojuist aangekleed met veelzeggende voorwerpen van elders. Zoals een servies dat met adellijke wapenschilden is gedecoreerd.

FOTO REINWARDJACOBSE, RUBEN SMIT

20 | Zout in open wonden

Je bent jong en je werkt in een museum. Hoe vertel je daar over cultureel erfgoed als zout in nog open wonden? Gelukkig is er een uitwisseling van kennis.

FOTO RCE, MARK SEKOUA

28 | Goden van zink

De buitenkant van de Korenbeurs in Groningen is zojuist gerestaureerd. Vooral het herstel van de drie godenbeelden van zink vroeg speciale aandacht.

Van kijken naar zien

We kijken in dit nummer in verschillende eeuwen, we kijken over de grens en en we kijken mee over de schouders van onderzoekers, restauratoren, inwoners en eigenaren van monumenten. We richten onze blik op bomen, molens, servies, een dolk, het klimaat, een nieuw aangewezen rijksmonument. Een van de mooiste dingen aan cultureel erfgoed vind ik dat je wordt uitgenodigd om te kijken. En door de toevoeging van de kennis en het vakmanschap van degenen die voor het erfgoed zorgen, krijgt het kijken nieuwe lagen en ga je zien.

Zo mocht ik het huis van Bossche School-architect Jan de Jong een paar jaar terug aanwijzen als rijksmonument. De woning uit 1968 was lang niet gezien. Dat kwam pas door de vasthoudendheid van een kleine groep mensen. Bij de restauratie is eindeloos gekeken, om de balans te vinden tussen de perfectie van het ontwerp en de onvolkomenheden die bij het verstrijken van de tijd ontstaan. Naar de boerderij Klein Kattendam is zelfs eeuwenlang niet echt gekeken. Tot de huidige eigenaren onderzoekers uitnodigden om te komen kijken en de bevestiging kregen dat ze zorg dragen voor een zeldzaam los hoes. Klein Kattendam wordt deze maand aangewezen als rijksmonument, waar je als je goed kijkt de eeuwen zult blijven zien.

Als we samen met anderen kijken naar erfgoed ontstaan er nieuwe perspectieven. Een waardevol voorbeeld daarvan is de internationale uitwisseling van kennis *Sharing Stories on Contested Histories*. Jonge medewerkers van musea en erfgoedorganisaties uit verschillende landen brengen elk hun perspectief in en leren van elkaar. Daardoor kunnen we van een eenzijdige omgang met erfgoed naar een meerstemmig verhaal komen. En zo wordt dat voor veel meer mensen relevant. Dit Tijdschrift nodigt uit tot kijken. Erfgoed maken we samen door elkaar te zien en onze verschillende perspectieven bij elkaar te brengen.

Susan Lammers, algemeen directeur

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Kunst Zoekt Plek
- 11 | Erfgoed in de klimaatstresstest
- 12 | Met de koeien aan tafel
- 15 | Aangenaam Kennis Te Maken
- 16 | 't Vliegend Hert
- 18 | Kijk!
- 22 | Ramen isoleren
- 25 | Drie Dingen
- 26 | Monumentale bomen
- 31 | Het Monster
- 32 | De kleurenpuzzel
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde Vervallen winkelhuizen in het Indonesische plaatsje Labuhan Deli, met daarvoor een Maleise markt. Zie pagina 4

FOTO RCE, PETER TIMMER

FOTO RCE, JARNO PORS

CURAÇAO IN 1954

De afgelopen maanden zijn er 133 foto's van gebouwen op Curaçao aan de Beeldbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed toegevoegd. Ze zijn in 1954 door Henk van der Wal gemaakt, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, voorloper van de huidige Rijksdienst. Deels verschenen de zwart-witfoto's in het boek *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*. Het betreft zowel historische landhuizen als de bebouwing van Willemstad. Landhuis Brievengat uit 1750 was sterk verwaarloosd. Kort daarna werd het gerestaureerd door de net opgerichte Stichting Monumentenzorg Curaçao. Zo zijn veel van de huizen op de foto's inmiddels opgeknapt. Zie www.cultureelerfgoed.nl.

Landhuis Brievengat in 1954

FOTO RCE: HENK VAN DER WAL

RESTEN KASTEEL HEEL GERED

Op 28 december brak er in Limburg brand uit in het rijksmonumentale Kasteel Heel uit 1686. De brandweer kon niet voorkomen dat grote delen van het leegstaande gebouw verloren zijn gegaan. Snel na de brand bezocht het Incidententeam van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het kasteel, samen met de gemeente Maasgouw en de omgevingsdienst. Er zijn maatregelen besproken om te voorkomen dat er verdere schade ontstaat. Dat de brand juist nu heeft plaatsgevonden is zuur, omdat er de afgelopen jaren aan een nieuwe functie van het monument is gewerkt. Het plan was om komend voorjaar met de aanpassingswerkzaamheden te beginnen.

MONUMENTEN IN KENNISBANK

Fort Kijkduin bij Huisduinen, Groot én Klein Kasteel Deurne, het Muntgebouw in Utrecht... Steeds meer gebouwde en archeologische rijksmonumenten hebben een pagina in de Kennisbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het zijn er nu ruim tweehonderd, dus nog iets meer dan 63.000 te gaan. In de Kennisbank zijn de rijksmonumenten omschreven en van informatie over hun geschiedenis en cultuurhistorische waarde voorzien. Zie www.cultureelerfgoed.nl.

Groot Kasteel Deurne

FOTO RCE: PAUL VAN GALEN

FOTO RCE

'Vogelvangers', een gouache van Lucebert uit 1954, gaat naar Alkmaar

100 X LUCEBERT

In 2006 schonk Stichting Lucebert tweehonderd schilderijen en tweeduizend werken op papier aan het Rijk. Ze kwamen in het beheer van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Veertien van deze kunstwerken zijn vanaf 30 maart te zien op de tentoonstelling *100 x Lucebert* in het Stedelijk Museum Alkmaar. Lucebert, overleden in 1994, woonde en werkte een groot deel

van zijn leven in Bergen, op een steenworp afstand van Alkmaar. De dichter en beeldend kunstenaar heeft een omvangrijk en veelzijdig oeuvre nagelaten. De expositie wordt ter gelegenheid van zijn honderdste geboortjaar gehouden. Er zullen honderd objecten tentoongesteld zijn.

MUYSSON WINT VAN ES-PRIJS 2023

De W.A. van Es-prijs 2023 is gewonnen door archeologiestudent Chris Muysson van de Universiteit Leiden met zijn masterscriptie *Fish Bones*. Met deze stimuleringsprijs voor jong onderzoekstalent in de Nederlandse archeologie won hij € 2000, beschikbaar gesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In zijn goed geschreven scriptie geeft Muysson een gedetailleerd beeld van de visconsumptie in Nederland van de vroege middeleeuwen tot 1800. In deze tijd gingen de mensen abrupt meer zeevis eten ten opzichte van riviervis. Hierbij speelden verschillen tussen sociale klassen, stad en platteland, en kust en binnenland een belangrijke rol.

VETERANEN OP ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

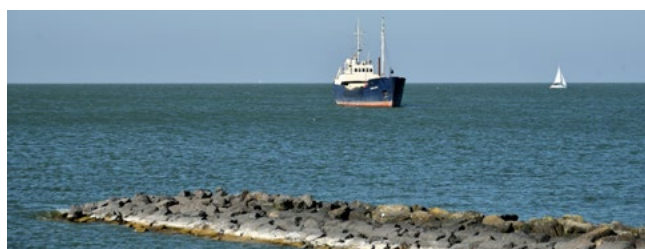
Militaire veteranen van de Stichting Recovery on the Battlefield deden vorig jaar archeologisch onderzoek bij de Limburgse stad Gennepe. Samen met archeologen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en lokale vrijwilligers zochten zij op een akker naar ondergrondse sporen van het Genneperhuis, een middeleeuwse burcht aan de Maas. De veteranen ondervinden de gevolgen van posttraumatische stress en fysieke verwondingen. Via het archeologische onderzoek stimuleert de stichting contact met lotgenoten, revalidatie en re-integratie. In een video op www.cultureelerfgoed.nl vertellen archeologen en veteranen over het onderzoek, de vondsten en hun ervaringen.

Bovengrondse resten van het Genneperhuis

FOTO RCE: ALBERT SPEELMAN

PREHISTORISCHE RIVIEREN

Onder de bodem van het IJsselmeer liggen sporen van rivieren

FOTO RCE: JOS STOVER

Op nieuwe magnetometrische opnamen van de bodem van het IJsselmeer zijn oeverwallen en riviergeulen zichtbaar. Dat heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met de Rijksuniversiteit Groningen laten onderzoeken. In de nieuwe steentijd, van 5300 tot 2200 voor onze jaartelling, kunnen er mensen op deze wallen gewoond hebben. Het lijken voortzettingen te zijn van de Overijsselse Vecht en de Proto-IJssel of Gunnepe. Verrassend genoeg liepen deze rivieren anders dan gedacht. De Vecht stroomde bij Urk naar het zuidwesten en de Gunnepe sloot daarop aan. In de overspoelde wallen zouden archeologische resten aangetroffen kunnen worden.

SUBSIDIE VOOR WONINGEN

Particuliere eigenaren van een rijksmonument met een woonfunctie kunnen binnenkort weer *Woonhuissubsidie* aanvragen. Vanaf 1 maart is het mogelijk om bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een aanvraag in te dienen voor kosten die in 2023 gemaakt zijn om het monument in stand te houden. Dat kan tot en met 30 april. Maakt het huis onderdeel uit van een vereniging van eigenaren? Dan kan de groep gezamenlijk subsidie aanvragen. Dit mag ook met een gedeelte van de vereniging. Nadere informatie: www.cultureel erfgoed.nl. ✉

Een woning in Workum

FOTO RCE: OTTO BRINKMEIJER

In Medan worden veel koloniale gebouwen uit de Nederlandse tijd opgeknapt. Minder bekend is dat de oorsprong van de Indonesische miljoenenstad in het plaatsje Labuhan Deli ligt. Tegenwoordig is het een wat vergeten gebied in het noordelijke deel van de stad. Maar nu zijn er initiatieven ontstaan om ook het culturele erfgoed van Labuhan Deli te redden. Zo kan de gemeenschap toch een bloeiende toekomst tegemoet gaan. JACQUELINE ROSBERGEN,

HASTI TAREKAT & PETER TIMMER

Labuhan Deli

Een bloeiende toekomst

FOTO'S RCE, PETER TIMMER

Het Parijs van Sumatra, zo werd Medan rond 1900 ook wel genoemd. Met de rijkdom vergaard uit de omliggende tabaksplantages hadden de sultan van Deli en de Nederlandse Deli Maatschappij er kapitale panden met een uitbundige architectuur gebouwd. In korte tijd zijn er in dit deel van Nederlands-Indië een complete stad en een omvangrijk spoorwegnetwerk uit de grond gestampt. Veel historische gebouwen in de huidige miljoenenstad Medan staan er nu vervallen bij. Voorlopig nog, want restauratie, het openen van musea en het opwaarderen van de openbare ruimte nemen in snel tempo toe. Verlaten cultureel erfgoed weer een functie geven is populair in Indonesië. Ook in Medan zetten de overheid en anderen zich ervoor in. De particuliere erfgoedorganisatie Beranda Warisan Sumatra speelt hier een grote rol bij. Ze heeft nu ook het kleine Labuhan Deli in het vizier. Deze plaats was de levendige hoofdstad van het sultanaat voordat het nieuw gebouwde Medan deze rol overnam. Tegenwoordig ligt Labuhan er vergeten en op veel plekken verwaarloosd bij. Om het erfgoed te behouden en de plaats nieuw leven in te blazen hield Beranda Warisan Sumatra onlangs een *workshop*. Hier waren het Nederlandse bureau Heritage hands-on en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij betrokken.

Bron van identiteit

De regionale erfgoedvereniging Beranda Warisan Sumatra ziet erfgoed als een bron van identiteit en als een basis voor de ontwikkeling van Indonesië. De vereniging wordt volledig door vrijwilligers bestierd, zo'n twintig personen, voornamelijk studenten. Een pioniersrol vervulde ze met de oprichting van het Pan-Sumatra Network for Heritage Conservation. Hierin zijn erfgoedorganisaties en experts op en rond Sumatra verenigd. Maar in het begin was de

organisatie vooral een soort waakhond voor monumenten in Medan.

Het protest tegen de sloop van het Mega Eltra-gebouw uit 1912, het voormalige kantoor van de handelsonderneming Lindeteves-Stokvis, trok in 2002 nationaal bijvoorbeeld veel aandacht. De actie wordt als een van de mijlpalen van de opkomende erfgoedbeweging in Indonesië gezien. Nu, ruim twintig jaar later, ziet de wereld er anders uit.

Labuhan Deli was de levendige hoofdstad van het sultanaat

Erfgoedzorg heeft een volwaardige voet aan de grond gekregen. De rol van de vereniging veranderde in die tijd van waakhond naar adviseur en mentor. Veel oud-medewerkers van Beranda Warisan Sumatra hebben inmiddels hun weg gevonden als adviseurs, ambtenaren, universiteitsdocenten en erfgoed-experts in heel Indonesië.

Oriëntalisme

Ingemetseld in de muur van de Al-Osmani-moskee in Labuhan Deli zit een bijzondere marmeren plaat uit 1927. Deze bevat de volgende inscriptie in het Nederlands: 'Gerestaureerd voor Z.H. den sultan van Deli en aangeboden door de Deli Maatschappij'. De architectuur van het gebouw vertoont kenmerken van het oriëntalisme en zou niet in het Nabije Oosten of India misstaan. Het groen van tal van onderdelen symboliseert de islam en het

De Al-Osmani-moskee is door architect Gerard Langereis ontworpen

» overheersende geel is ontegenzeggelijk inheems, oftewel Maleis. Bovendien laat de massieve deur van de moskee Chinese stijlmotieven zien. In een notendop weerspiegelt het bouwwerk hiermee de multiculturele geschiedenis van het gebied. In 1854 stond hier al een traditionele houten moskee. Het huidige gebouw laat onmiskenbaar de hand van de Nederlandse architect Gerard Langereis zien, die eind negentiende eeuw ook andere moskeeën voor sultans in de regio ontwierp.

Labuhan Deli was destijds van groot van belang voor het sultanaat Deli. De levendige havenplaats lag strategisch aan de rivier de Deli als schakel tussen het binnenland en de Straat van Malakka. Vanuit zijn kraton, het vorstenverblijf tegenover de moskee, regeerde de sultan er over zijn gebied. Ook de eerste plantages werden vanuit Labuhan Deli door Nederlanders en andere Europeanen gesticht. Toen de sultan naar het nieuwe Medan vertrok, streken er

meer Chinezen neer. Met Javanen en Indiërs werden zij destijds massaal als contractarbeiders of loonslaven voor de Europese plantages aangesteld. Deze koelies werkten onder verschrikkelijke omstandigheden in een klimaat van pure wetteloosheid. In 1902 beschreef advocaat Johannes van den Brand de misstanden in zijn beroemde pamflet *De miljoenen uit Deli*. Maar echte verandering bleef uit.

Chineze tempels

De kraton is gesloopt, maar de imposante Al-Osmani-moskee bepaalt nog steeds het beeld van Labuhan Deli. Rondom het gebouw zijn verschillende graven van de koninklijke familie te vinden. Opvallend zijn ook de twee kleurrijke Chinese tempels. En langs de hoofdstraat staan karakteristieke winkelhuizen, zoals die in veel Chinese wijken in Zuidoost-Azië te vinden zijn. Na geweldsuitbarstingen tijdens de *reformasi* in 1998 zijn de Chinezen naar Medan ver-

Het koloniale stationsgebouw aan de lijn Medan-Belawan wordt niet meer gebruikt

trokken, waar het rustig bleef. Toch beschouwen zij Labuhans grootste tempel, de Siu San Keng, als een soort moedertempel en komen ze er jaarlijks hun voorouders vereren.

Een oud douanekantoor gebouwd door de Nederlanders herinnert nog aan de functie als havenplaats. Het staat aan de hoofdstraat, waar iedere ochtend een levendige Maleise markt plaatsvindt. Dan wemelt het er van mensen uit de hele omgeving. Een haven heeft Labuhan Deli niet meer. Met de aanleg van de grote haven Belawan aan de kust verloor de plaats al in de koloniale tijd zijn havenfunctie. Wel kreeg Labuhan Deli destijds een eigen treinstation aan de lijn Medan-Belawan. Afgezien van wat planten die uit het dak groeien, staat het art-deco-stationsgebouwtje er nog goed bij. De spoorlijn wordt alleen gebruikt voor goederenvervoer, niet meer voor passagiers.

Niet mals

Hoewel Labuhan Deli over indrukwekkend cultureel erfgoed beschikt, is de taak die hier ligt niet mals. De fraaie winkelhuizen staan leeg en vervallen langzaam tot ruïne. Armoede en vervuiling zijn een groot probleem, maar ook overstromingen vragen om actie. De vraag is dus hoe hiermee om te gaan en welke rol het erfgoed daarin kan spelen. Dit was ook de kernvraag bij de *workshop* die door Beranda Warisan Sumatra werd georganiseerd. Deelnemers waren Indonesische studenten, universiteitsdocenten en bewoners, met een achtergrond in architectuur, landschapsarchitectuur, toerisme en economie. Zij ontwikkelden samen ideeën om Labuhan Deli op te knappen, een nieuwe toekomst te geven en de woon- en leefomstandigheden te verbeteren. De deelnemers volgden hierbij een methode die met de Universiteit van Indonesië, de Universitas Trisakti, het Instituut Pertanian Bogor, Heritage hands-on en de Rijksdienst is ontwikkeld. Deze Historic Urban

Deelnemers aan de 'workshop' bekijken de grootste Chinese tempel, de Siu San Keng

Vertegenwoordigers van de gemeenschap van Labuhan Deli reageren op de eerste plannen

Moskeegangers bespreken de opknop-voorstellen voor het vrijdagmiddaggebed

Landscape Quick Scan richt zich op de toekomst van historische stadsgebieden en participatie met bewoners. Beranda Warisan Sumatra hield de *workshop* in het bibliotheekgebouw van de Al-Osmani-moskee, dus midden in Labuhan Deli. Dit met het oog op optimaal contact met de bewoners. Tijdens

De bezoekers discussieerden over de voorstellen om Labuhan Deli op te knappen

een overleg met vertegenwoordigers uit de lokale samenleving werd er veel kennis gedeeld. Op het terrein van waterbeheer werd apart een hydroloog uitgenodigd om zijn visie te geven. Dit leverde allemaal waardevolle inbreng op, die de deelnemers in voorstellen hebben verwerkt.

In contact

Niet alleen onderzoek vooraf is belangrijk. Het is ook essentieel om de stad in te gaan, daar met bewoners en ondernemers te praten en ze vervolgens voor de *workshop* uit te nodigen. Daar kunnen ze met elkaar in contact komen. Het blijkt dat het erfgoed in Labuhan Deli onder de bevolking leeft. De verhalen over terugkerende overstromingen en de bruine dampen waar je doorheen loopt, vormen daarbij meer dan een decor. Wil je het gebied een impuls geven, dan zul je ook de randvoorwaarden aan moeten pakken. In de methode wordt dan ook een integrale aanpak voorgesteld.

In die aanpak staan de rijke historie van Labuhan Deli in relatie tot Medan en Belawan en de huidige

situatie centraal. Het is van belang om de geschiedenis zichtbaar te maken en om de uniciteit ervan te benutten. Bovendien worden hierbij de lokale identiteit, de multiculturele gemeenschap, de harmonie, de natuur en de leefomstandigheden nadrukkelijk benoemd. Overall langs de weg zie je afwateringskanaaltjes. Geïnspireerd door het college van de hydroloog is er een voorstel gedaan om de dijk langs de rivier te versterken en om de drainage te verbeteren. Zo kunnen de overstromingen ingedamd worden.

Erfgoedroute

In het kader van de economische ontwikkeling is er een voorstel voor een erfgoedroute uitgewerkt. Dat geldt tevens voor het benutten van de van oorsprong Chinese winkel-woonhuizen. De karakteristieke overdekte voorruimte van deze gebouwen en de directe functionele relatie met de bijbehorende openbare ruimte, het marktgebied, spelen daarin een grote rol. Ook de rivier toegankelijk maken en als onderdeel van de erfgoedroute exploiteren is in de voorstellen verwerkt, net als de openbare ruimte verbeteren. Bovendien is er belangstelling om het reizigersvervoer per trein weer mogelijk te maken en daarmee het station uit de Nederlandse koloniale tijd opnieuw in volle glorie te laten functioneren. Gemakkelijk te realiseren maatregelen zijn belangrijk, omdat er dan met minimale middelen al direct resultaat zichtbaar is. Er gebeurt iets. Zo kun je de erfgoedroute met lokaal groen beplanten, bougainvillea. Deze hoge heesters met felgekleurde, grote bloemen hebben hier geen verzorging nodig en zijn daardoor makkelijk levensvatbaar. De conditie van de route wordt zo als het ware verbloemd en is direct aantrekkelijker. Omdat in Indonesië de sociale media in alle lagen van de bevolking een grote rol spelen, is er ook een inhoudelijk voorstel voor de ontwikkeling van een website gedaan. Veel tradities zijn nog aanwezig, soms sluimerend, zoals culinaire

gewoontes en Maleise dans. De website kan een belangrijke functie vervullen om deze tradities nieuw leven in te blazen.

Positieve respons

Op de laatste dag van de *workshop* stroomde de Al-Osmani-moskee langzaam vol voor het traditionele vrijdagmiddaggebed. De bezoekers discussieerden over de voorstellen om Labuhan Deli op te knappen aan de hand van posters die de deelnemers hadden opgehangen. Na het gebed volgde de presentatie op het overdekte terras van de moskee. Er kwam veel positieve respons, maar ook terughoudendheid was merkbaar. Tot nu toe heeft Labuhan Deli niet de aandacht van de lokale overheid gehad die de plaats verdient. De gemeenschap voelt zich vergeten. Het besef is alom aanwezig dat het vertrouwen van de bewoners terugwinnen de eerste stap in het verdere traject is.

Ondertussen is Beranda Warisan Sumatra samen met enkele deelnemers van de *workshop* alweer druk bezig met nieuwe activiteiten in Labuhan Deli. Een mooi voorbeeld is het Urban Sketchers-evenement, dat afgelopen november is gehouden. Aan de hand van de erfgoedroute die tijdens de *workshop* ontwikkeld is, schetsten jonge Medanezen de bijzondere plekken van het schilderachtige Labuhan Deli. Dit jaar volgen er meer evenementen en de lokale overheid van Medan gaat de uitkomst van de *workshop* integreren in een plan voor het gebied. Het kleine Labuhan Deli wordt dus langzaam herontdekt door zijn grote opvolger. ■

Jacqueline Rosbergen, zelfstandig adviseur erfgoed en ontwikkeling, Hasti Tarekat, eigenaar van Heritage hands-on, en Peter Timmer, adviseur erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, namen aan de *workshop* deel, j.e.rosbergen@gmail.com, tarekathasti@yahoo.com & p.timmer@cultureelerfgoed.nl.

In december is een in Japan gemaakt servies met de wapenschilden van de Amsterdamse familie Van Buren in Huis Landfort in een pronkkast geplaatst

Een servies en meer voor Huis Landfort

Wapens aan de grens

Onmiddellijk aan de Achterhoekse grens met Duitsland staat Huis Landfort. De middeleeuwse buitenplaats is zojuist aangekleed met oude meubels en andere veelzeggende voorwerpen van elders. Zoals een servies dat met adellijke wapenschilden is gedecoreerd. RENÉ DESSING,

THIJS BOERS & YURI VAN DER LINDEN

Zes grote schotels, zes grote kommen, vier kleine kommen en nog heel wat borden, schalen en trekpotjes. Allemaal versierd met het wapenschild van de familie Van Buren. Dit Japanse zogenoemde Imari-servies uit het eerste kwart van de achttiende eeuw is speciaal voor de Van Burens gemaakt. Het heeft de kenmerkende drie Imari-kleuren kobaltblauw, ijzerrood en een witte porseleinen achtergrond, aangevuld met goud. Het servies is in beheer bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en die heeft het sinds december langdurig aan de stichting Erfgoed Landfort uitgeleend. De stichting zette het porselein in een pronkkast op de historische buitenplaats Huis Landfort.

Er is de afgelopen jaren hard gewerkt aan de restauratie van dit verslofte rijksmonument bij het Gelderse dorp Megchelen in de Achterhoek. Hier was de Rijksdienst intensief bij betrokken. De geschiedenis van het huis vangt in 1434 aan met een eerste vermelding van Lanckvoorde in een akte. Gelegen aan de Oude IJssel, strak tegen de grens met Duitsland, is het opmerkelijk dat Landfort de eeuwen ongeschonden heeft doorstaan. Tot maart 1945 dan. Toen sloegen geallieerde troepen hier Duitse soldaten over de Oude IJssel terug en dit ging met enorme verwoestingen gepaard. Ook Huis Landfort raakte zwaar beschadigd.

Het wankle koord

Vanwege toenemende oorlogsspanningen had de Duitse eigenaarsfamilie Luyken eerder al besloten het Nederlandse staatsburgerschap aan te nemen. Maar ze werd bij die gelegenheid ook lid van de Nationaal-Socialistische Beweging. Zo trachtte de familie een evenwicht te vinden op het wankle koord van de politieke belangen tussen de nationaliteiten. De Nederlandse Staat veroordeelde deze keuze na de oorlog met een hoge boete. Hierdoor was er nog nauwelijks geld om het zwaar gehavende goed te kunnen restaureren. Bij de recente grootscheepse restauratie is het koetshuis herbouwd, de moestuin weer aangelegd en het Johan David Zocher-park gereviseerd. Bovendien kreeg het landhuis zijn oude grandeur terug.

Huis Landfort is geen museum, maar een particulier bewoond monument dat op aanvraag te bezichtigen is. Binnenkort zal de stichting Erfgoed Landfort het huis afficheren als Nationaal Centrum voor de Nederlandse Buitenplaatscultuur. Er gaan cursussen, lezingen en vrijwilligersbijeenkomsten plaatsvinden die gericht zijn op het behoud van historische buitenplaatsen. Bezoekers krijgen dan tijdens een rondleiding niet alleen over de lange geschiedenis van Huis Landfort te horen. De rondleiders refereren aan de hand van talrijke schilderijen en andere kunstvoorwerpen ook aan andere buitenplaatsen in ons land. Een mooi voorbeeld is de prachtige tegelkachel uit 1823 in de wintertuin van het landhuis. Deze werd door de firma Martin aan het begin van de negentiende eeuw op Slot Zeist gebouwd. De collectie op Huis Landfort is samengesteld uit eigen bezit, vele schenkingen en mooie bruiklenen. Bij een verwerving wordt telkens gekeken of het voorwerp in zijn herkomst of voorstelling een verbintenis met een andere buitenplaats heeft.

Een tweedaagse onpasselijkheid

Dat geldt ook voor het wapenservies van de Van Burens. Op 27 december 1756 werd namelijk de boedelinventaris van Diederick van Buren opgemaakt, oud-schepen van Amsterdam en bewindhebber van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Hij was na een tweedaagse onpasselijkheid overleden. Een schatster beschreef en taxeerde de meubels, het zilver, de juwelen en de andere voorwerpen in zijn sterfhuis in de stad en op zijn buitenplaats in de Beemster. Het vermogen beliep meer dan 200.000

Huis Landfort aan de Duitse grens is een eeuwenoude buitenplaats

Van Buren behoorde tot de allerrijksten van de achttiende eeuw

gulden. Daarmee behoorde Van Buren tot de allerrijksten van de achttiende eeuw. In zijn testament had hij op laten nemen dat er niks van zijn roerende goederen mocht worden verkocht. Bij zijn overlijden moest de boedel onder zijn kinderen verdeeld worden. Om dat makkelijker te maken is de schatster ingeschakeld. Behalve het Japanse servies leende de Rijksdienst aan Huis Landfort nog andere zaken uit. Zoals een vijfdelig kaststel, dat op een monumentale kussenkast in de hal van het landgoed geplaatst werd. De twee slanke bekervazen, twee knobbelvazen en een dekselvaas zijn overdadig gedecoreerd met bloemmotieven in blauw en wit. Ze zijn in de negentiende eeuw in Delft vervaardigd. Lange tijd stond het stel in het depot van de dienst, aangezien de beide bekervazen behoorlijk beschadigd waren. Ze zijn nu gerestaureerd, waarbij de lacunes aan de bovenkant niet werden opgevuld. Doordat de vazen hoog op de kast staan, is dit nauwelijks zichtbaar.

Bijzondere omstandigheden

Een ander kaststel dat eveneens in bruikleen is gegeven, is van recentere datum. Dit is in de Arnhemsche Fayencefabriek gemaakt. Het is een slag kleiner dan het stel in de hal, maar is wel onder bijzondere omstandigheden tot stand gekomen. Omstreeks 1910 beweerde de president-directeur dat zijn pas opgerichte fabriek iets verfijnds als Delfts aardewerk niet kon maken. De werknemers namen de handschoen op en produceerden twee kaststellen, waaronder een met Chinese motieven. Dit staat nu in het landhuis op een apothekerskast te pronken, een bruikleen van de Friese Ottema-Kingma Stichting. Het stel geldt als voorbeeld van een kunstnijverheidsproduct uit de regio rond de buitenplaats. Een bijzonder gelukkige bruikleen van de Rijksdienst is een tweetal portretten met een nauwe band met Huis Landfort. Het gaat om Johann Albert Luyken en zijn tweede echtgenote Emma Charlotte Viehbahn. Hij kocht het landgoed in 1823. Vanaf dat moment zijn vier generaties Luyken er eigenaar van geweest. Ook de portretten van twee grootouders van Johann Albert heeft de dienst aan deze buitenplaats uitgeleend. Zo is Huis Landfort waardig aangekleed. ☒

René Dessing, directeur van de stichting Erfgoed Landfort, beheert Huis Landfort, Thijs Boers, conservator toegepaste kunst bij het Amsterdam Museum, onderzocht het wapenservies en Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor de uitgeleende voorwerpen, rdessing@erfgoedlandfort.nl, t.boers@amsterdammuseum.nl & y.van.der.linden@cultureelerfgoed.nl.

Op de apothekerskast staat nu een kaststel dat rond 1910 in Arnhem vervaardigd is

Wie wil deze vitrine lenen?

Al vijf jaar raakt deze vitrine zoetjesaan uit zicht in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Jammer hoor, want ze is van boven honderd en van onderen vierhonderd jaar oud. Wie wil dit glazen kastje

lenen? YURI VAN DER LINDEN

Drie eeuwen verschil zit er tussen de bovenkant en de onderkant van deze vitrine. Het onderstel bestaat uit een balusterachtige kolom op drie sierlijke accoladevormige poten. Daarbovenop bevinden zich twee vierkante bladen, die door middel van vier kleine bolpootjes met elkaar verbonden zijn. Dit stuk is in de zeventiende eeuw gemaakt als onderstel van een lessenaar. Vermoedelijk in de negentiende eeuw heeft iemand het bovenste gedeelte van de lessenaar verwijderd. In 1912 kocht directeur Adolf le Comte het onderstel voor het drie jaar eerder geopende Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten in Delft. Het museum was in de voormalige woning van de industrieel en verzamelaar Lambert van Meerten gevestigd. Deze

had zijn huis Oud Holland in 1893 laten bouwen en er zijn kunstcollectie en antieke meubels in ondergebracht. Van Meerten ging failliet, overleed, en het huis werd aan het Rijk geschonken en als museum opengesteld. Dat verwierf nog veel meer historische voorwerpen. Om het onderstel een functie te geven is er in 1928 een vierkante, taps toelopende vitrine op geplaatst. Hier stelde het museum kleine voorwerpen in tentoon. Tegen het einde van de vorige eeuw trok het museum steeds minder bezoekers, waardoor het in 2013 zijn deuren heeft moeten sluiten. Nadat het pand aan Vereniging Hendrick de Keyser was verkocht heropende het zijn deuren als Museumhuis in 2020. In dit huis ligt het accent op de periode voordat het gebouw als museum ging dienen, toen het nog de woning van Van Meerten was. Daardoor was er voor de voorwerpen die tijdens de museumperiode waren aangekocht geen plaats meer. De vitrine belandde met de rest van de collectie in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een deel van de verzameling heeft inmiddels elders een plaatsje gevonden, maar de vitrine nog niet. Dat is jammer, want deze glazen kast verdient het om gevuld te zijn

met kleine voorwerpen die gezien mogen worden. Welke openbaar toegankelijke instelling heeft er een mooi plekje voor? ✕

Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor deze vitrine. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.cultureelerfgoed.nl over het aanvragen van een bruikleen.

FOTO: RCE, RENÉ DEN ENIGELSMAN

Glas-in-loodpanelen naar Domkerk Utrecht

Een paar nummers geleden vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor twee gebrandschilderde ramen. Het non-figuratieve duo is door Richard Roland Holst voor een nu onbekend gebouw ontworpen, vermoedelijk begin jaren twintig van de vorige eeuw. Na bijna zeven decennia opslag zijn de glas-in-loodpanelen in november opgehangen in het westelijke toegangsportaal van de Domkerk in Utrecht. Daar vormen ze een passende aanvulling, want in de kerk bevinden zich al vijf ramen van Roland Holst uit ongeveer dezelfde periode. Tot eind februari is er ook een tentoonstelling te zien over de betekenis van de ramen.

FOTO WATERSCHAP RIVERLAND, CEES VAN DER WAL

Het rijksmonumentale Slot Loevestein uit 1365 aan de Waal vorige maand, met vooraan het hoge water van de Maas

De klimaatstresstest

Erfgoed in extreem weer

Een overstroming? Hitte in de stad? Verdroging? Welke gebieden in ons land lopen welk risico?

En blijft het culturele erfgoed hierbij overeind? De zogeheten klimaatstresstest wijst dat uit. Dit jaar helpen experts de gemeenten om het erfgoedaspect daar goed in mee te nemen. Bovendien

kan het erfgoed een bron van kennis zijn. GERTJAN DE BOER

Nederland bereidt zich voor op de gevolgen van de huidige verandering van het klimaat. Denk aan dijken versterken, rivieren verbreden en regenwater bufferen. Maar hoe weet je waar de risico's precies liggen? Welke gebieden zijn kwetsbaar voor droogte? Waar stroomt het water na een hevige bui naartoe? En waar in de stad zal de temperatuur het hoogst zijn? Om dit in beeld te brengen moeten alle gemeenten een zogenoemde klimaatstresstest uitvoeren. De plaatselijke gevoeligheden die hieruit naar voren komen, stellen hen in staat op de juiste plek de juiste maatregelen te nemen. In 2019 hebben ze allemaal een eerste test uitgevoerd. Slechts een beperkt aantal nam daar toen cultureel erfgoed in mee.

Het inzicht in de effecten van de verandering van het klimaat neemt steeds toe. Om de uitslag van de stresstest actueel te houden moet deze om de zes jaar herhaald worden. De eerste actualisatie zal in 2025 plaatsvinden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed streeft ernaar dat elke gemeente dan het culturele erfgoed in de test betreft. Want ook erfgoed ontkomt niet aan droogte, wateroverlast, extreem weer, hitte, verzilting en de stijging van de zeespiegel.

Extra kennis

Gemeentebambtenaren die zich bezighouden met monumenten, archeologie, cultuurlandschap en roerend erfgoed weten goed wat er lokaal speelt. Aan hen geeft de Rijksdienst graag extra kennis en

kunde mee om het belang van het erfgoed in de test in te brengen. Daarom houdt de dienst dit jaar in iedere provincie een *workshop*, samen met de erfgoedhuizen of steunpunten. Dit zijn provinciale expertisecentra die de ambtenaren kunnen ondersteunen en ontlasten. Op deze middagen wordt ook duidelijk hoe historische kaarten en kennis van een gebied tot betere oplossingen kunnen leiden. Want stel dat er ergens water opgeslagen moet worden om extreme regenval op te vangen. Dan zou dit bijvoorbeeld op een buitenplaats kunnen gebeuren waar de eigenaren strijden tegen de verdroging van het historische groen.

Ook de waterlinies met hun onder-water-zet-gebieden kun je gebruiken om regen op te vangen. Of wat te denken van het inzetten van de zomerpolders, zomerkades en kwelders voor de dijken in Groningen en Friesland om de golfbelasting te verminderen? Of de graften terugbrengen, de begroeide hoogtelijnen op de heuvels in het Limburgse heuvelland? Daarmee vertrap je de afstroming van het regenwater en voorkom je zo dat de grond van de heuvels spoelt. Het landschap zit vol historische kennis die de sleutel kan zijn voor de juiste ingreep op de juiste plaats. Maar dan moet je eerst weten welke risico's zich waar aandienen. De klimaatstresstest inclusief cultureel erfgoed is een eerste onmisbare stap in die richting. ☒

Gertjan de Boer, specialist erfgoed en klimaat bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, coördineert deze bijeenkomsten, g.de.boer@cultureelerfgoed.nl.

Klein Kattendam wordt rijksmonument

Met de koeien aan tafel

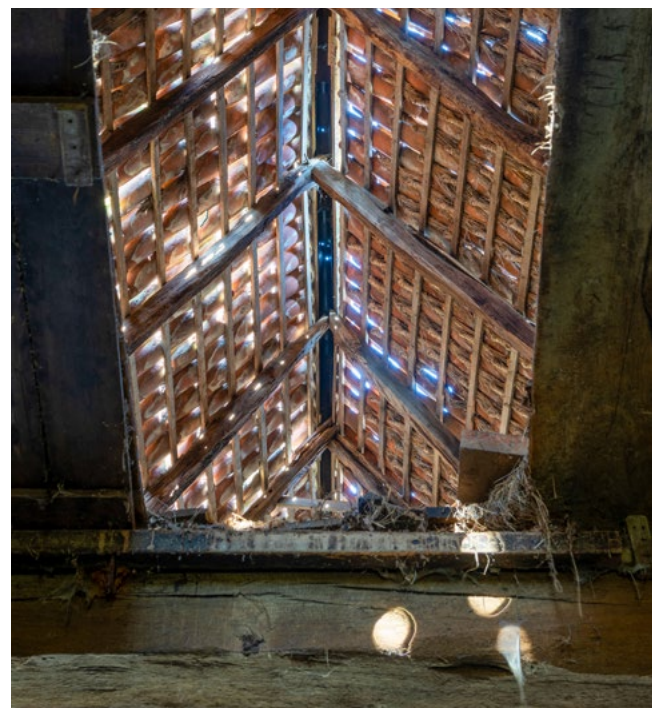
Bij Haaksbergen staat een boerderij waar al eeuwen maar weinig aan veranderd is. Klein Kattendam is een zogeheten los hoes. Binnen leefden het vee en de mensen samen in één grote ruimte. Omdat dit soort boerderijen buitengewoon zeldzaam is, zal Klein Kattendam binnenkort als rijksmonument beschermd zijn. MARIËL KOK

In het buitengebied van het Twentse dorp Haaksbergen zijn het Brummelhoes en de veel kleinere Bommelas behouden gebleven. Deze twee rijksmonumentale boerderijen zijn zogenaamde losse hoezen, open huizen. Binnen bevind je je in een grote open ruimte, zonder tussenmuren. Dat er in de buurt van Haaksbergen nog een derde los hoes staat, wisten slechts enkele kenners van agrarisch erfgoed. Dit is Klein Kattendam, ergens aan een doodlopende weg. Dertig jaar geleden kochten de ouders van Huub ter Braak het gebouw via een veiling. Ter Braaks vader had altijd graag op een boerderij willen leven en dit was zijn kans.

Langzaam maar zeker drong bij hen het besef door dat ze iets bijzonders hadden gekocht. Het gezin verbouwde de vrijwel vrijstaande zogeheten endskamer aan de voorkant en ging daar wonen. Nog altijd wonen Huub en zijn partner Sabine daar. Met veel betrokkenheid houden ze het losse hoes en het omringende erf in stand. In 1997 en 1998 is het gebouw onderzocht door de toen nog bestaande Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek. De stichting bevestigde wat Huub ter Braak en zijn ouders al vermoedden. Klein Kattendam is een zeldzaam, intact gebleven en ongedeeld los hoes. De onderzoekers spraken vol lof over de intentie van de

Aan de achterkant heeft Klein Kattendam terugliggende inrijdeuren

De rook van het open vuur kon door de kieren van het dak naar buiten toe

FOTO'S: R.E.L. JOS STOFFER

Klein Kattendam bij Haaksbergen is een van de weinige losse hoezen met een binnenruimte die niet opgedeeld is. Dit is zo zeldzaam dat het een rijksmonument wordt

familie om het eeuwenoude boerderijcomplex zo veel mogelijk te handhaven.

Kwetsbaar

Een paar jaar geleden wees de provincie Overijssel de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op de grote zeldzaamheid van dit losse hoos. Erfgoed als dit is kwetsbaar en afhankelijk van de continue inzet van de eigenaren. Na aanvullend onderzoek

.....
*Dit is een zeldzaam,
 intact gebleven en
 ongedeeld los hoos*

is de kogel door de kerk. Half februari zal ook Klein Kattendam als rijksmonument beschermd zijn. Zo kan de uitzonderlijke cultuurhistorische waarde ervan geborgd blijven. Want de eerste vermelding van het erf Klein Kattendam dateert al uit 1475. Toen

werd er in opdracht van David van Bourgondië, bisschop van Utrecht en landsheer van Twente, een extra belasting geheven. In het register daarvan staat het erf 'Cate ten Damme' genoteerd. Klein Kattendam is een grote boerderij. In de loop van de tijd zijn er steeds onderdelen van vervangen, zoals gebinten of stukken van de gevel. Uit dendrochronologisch onderzoek blijkt dat het hout van enkele gebinten uit 1750-1752 dateert. De zijgevels bestaan uit vakwerk met daarin eikenhouten kozijnen en staldeurtjes. Het vlechtwerk met leem van het vakwerk is door bakstenen vullingen vervangen. In de achtergevel, die in Twente als vanouds naar de weg is gekeerd, zijn terugliggende inrijdeuren geplaatst. Dit gedeelte noem je het onderschoer. Ondanks het feit dat meerdere onderdelen in de loop der tijd vernieuwd moesten worden is het aanzicht van Klein Kattendam waarschijnlijk al eeuwenlang min of meer hetzelfde.

Toppen van eikenhout

Zo'n duizend jaar geleden ontwikkelde dit type boerderij zich in een groot gedeelte van Oost-Nederland, Nedersaksen en Noordrijn-Westfalen. Deze gebouwen hebben hoge voor- en achtergevels

met toppen van eikenhout of stro. Oorspronkelijk leefden de mensen en hun vee onder één dak, in één open ruimte. Voorin bevond zich het woongedeelte van de familie. Meestal was de vloer daar met veldkeitjes bestraat, met centraal een plek voor het open vuur. Er was geen schoorsteen. De rook verspreidde zich door de ruimte en trok door de kieren van het dak naar buiten. Het vuur was belangrijk, want het zorgde voor warmte en er werd op gekookt. Aan de balken erboven hingen spek en worst te drogen.

Het woongedeelte was sober ingericht. Er stonden een tafel en stoelen, enkele eikenhouten kisten met kleding en soms een provisiekast. In de lage zijbeuken bevonden zich bedstedes, opslagplaatzen voor etenswaren en andere goederen, een washok en in latere tijden regelmatig een weefgetouw. Af en toe waren er keldertjes aangelegd. Achter het woondeel stonden de koeien in de open ruimte, met het jongvee, de paarden en de varkens afgescheiden. Een stuk van deze deel, die meestal van een lemen vloer was voorzien, was als werkruimte ingericht. Hier kon het graan worden gedorst. Op de zolder werd de oogst opgeslagen en sliep de knecht. »

» Bijgebouwen

Buiten de boerderij stonden bijgebouwen en schuren voor de opslag van werktuigen, wagens en hout. Er waren soms een schaapskooi, een kippenhok, bijenkorven en een rosmolen gebouwd en vaak een bakhuis, waarin brood gebakken kon worden. Voor de voorgevel bevond zich een waterput. Continu over schoon water kunnen beschikken was een eerste levensbehoefte. Losse hoezen hebben eeuwenlang zonder grote zichtbare veranderingen bestaan. Dat is opmerkelijk, omdat agrarisch erfgoed zich juist kenmerkt door herhaaldelijke aanpassingen aan nieuwe vormen van veeteelt, akkerbouw, comfort en hygiëne.

Maar de meeste losse hoezen zijn in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw vervangen door nieuwe boerderijen. Soms werden ze gemoderniseerd. Tussen het woongedeelte en de deel trokken de bewoners dan een brandmuur op, waardoor ze apart van de dieren gingen leven. Ze knapten het voorhuis op. Tegen de nieuwe brandmuur legden ze een stookplaats met schoorsteen aan. En de wanden voorzagen ze van afwerkingen, zoals tegels. Hierdoor nam langzaam maar zeker het wooncomfort voor de familie enorm toe. Ook werd bij veel Twentse boerderijen naast of tegen de voorkant een endskamer gebouwd, waarin de oudere generatie haar intrek kon nemen.

Mythische status

Vanwege de steeds groter wordende zeldzaamheid kreeg het fenomeen los hoes in de loop van de tijd

Bij het woongedeelte zitten er drie deuren in de eikenhouten wand

Aan de voorkant is in 1931 een endskamer gebouwd, waarin de familie Ter Braak woont

een bijna mythische status. Zo ging de onderwijzer Klaas Uilkema in opdracht van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde tussen 1914 en 1934 in Twente op zoek naar losse hoezen. Ze waren destijds al bijna niet meer te vinden en Uilkema's vreugde was groot toen hij het eerste exemplaar aantrof. Daarna kon hij er nog vijf traceren en documenteren. Ook andere kenners en liefhebbers van streekeigen erfgoed wisten dat het losse hoes buitengewoon schaars was geworden. Met weemoed schreven ze er in diverse boeken over.

.....
De verwachting is dat onder de betonnen vloer nog de keitjes terug te vinden zijn

In een poging om ze te kunnen behouden werden enkele van de laatste losse hoezen naar openluchtmusea verplaatst. Ze staan in het Openluchtmuseum bij Arnhem, in het Openluchtmuseum Ootmarsum en in het Achterhoeks Openluchtmuseum. In de tuin van Rijksmuseum Twenthe bevindt zich het verplaatste losse hoes Groot Bavel. En behalve het Brummelhoes en de Bommelas bij Haaksbergen zijn er bij Beuningen nog maar twee kleine losse hoezen behouden gebleven. Daarom is de Rijksdienst op zoek naar

aanvullende informatie. Als iemand nog ergens anders een los hoes weet te staan, oude foto's bezit of verhalen kent van mensen die er nog in hebben gewoond, dan hoort de dienst dit graag.

Broodkast en klaptafel

Ook Klein Kattendam heeft een deel en een woongedeelte. In de zijbeuken bevonden zich de stallen voor de koeien en de paarden, en de varkenshokken. De zijbeuk bij het woongedeelte is voorzien van een onbehandelde eikenhouten wand met deuren naar een bergkast, een keldertje en een broodkast. Bovendien is aan deze wand een houten klaptafel bevestigd. De bedsteden en de vuurplaats zijn verwijderd. De verwachting is dat onder de betonnen vloer van de deel nog de lemen en keitjesvloeren terug te vinden zijn.

In 1931 is de voorgevel vernieuwd. Toen werd hier ook de huidige endskamer gebouwd. Deze verving een oudere endskamer, die aan de andere kant van de gevel was gebouwd. Nog altijd is het erf grotendeels onverhard. Voor de voorgevel staan fruitbomen. En eikenbomen omzomen de randen van het erf. De schuur, die inmiddels meer dan tweehonderd jaar oud is, heeft nog steeds die functie. En ook het kippenhok is nog in gebruik. Hier heeft de tijd niet stilgestaan en die zal ook niet worden stilgezet. Maar Klein Kattendam zal een plek blijven waar je de eeuwen kunt voelen. ✘

Mariël Kok, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is bij deze aanwijzing betrokken, m.kok@cultureelerfgoed.nl.

De schilderijenrestaurator

‘Ik verzijn zo weinig mogelijk’

Nadia Wilting tussen de portretten van de Engelse koning Hendrik VII en zijn vrouw Elizabeth van York uit ongeveer 1525

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werkt een deskundige die de conditie en de toonbaarheid van alle machtig veel schilderijen beoordeelt. Nadia Wilting is de schilderijenrestaurator van de dienst.

In het atelier priegelt zij heel wat af. Wat doet ze daar precies? DIRK SNOODIJK

Wat doet een schilderijenrestaurator?

‘Ieder schilderij uit de kunstcollectie van de Rijksdienst dat we voor exposities of voor lange tijd uitlenen, komt eerst langs mij of een van onze freelancers. Dan zorg ik ervoor dat het stabiel is en dat het er toonbaar uitziet. Stabiel houdt in dat er geen losse verf aan zit die er onderweg of in het museum af kan vallen. Een gat in een schilderij kan stabiel zijn, maar dat maakt het niet toonbaar. Daarom vul ik dat op, zodat het er weer mooi uitziet. Zo breng ik het schilderij terug in de staat die de kunstenaar bedoeld heeft.’

Wat voor soort schilderijen zijn het?

‘Het gaat om zowel oude kunst als moderne schilderijen, op doek, paneel of wat dan ook. Maar ik doe geen aquarellen. Daar huren we een papierrestaurator voor in. Het werk kan uit 1980 komen of uit de renaissance en kan in alle stijlen die er bestaan gemaakt zijn. Ik doe alles met een klein penseel. Stel dat de kunstenaar een brede verfstrook heeft gezet, dan imiteer ik die met dat penseeltje. Met een brede kwast kan ik niet precies zijn. Ik schilder niet over de originele verf heen, maar ik vul alleen beschadigde plekken aan.’

Komt daar veel fantasie bij kijken?

‘Ik verzijn zo weinig mogelijk en volg wat de kunstenaar gedaan heeft. Als er een voet ontbreekt, vul ik de resten ervan aan. Mocht er helemaal niks van over zijn, dan bestudeer ik op andere werken van die kunstenaar hoe hij daar voeten heeft geschilderd. Op dit moment restaureer ik twee Engelse koningsportretjes uit

ongeveer 1525, Hendrik VII en zijn vrouw Elizabeth van York. Ze zijn toegeschreven aan de Nederlandse schilder Meynart Wewyck. Het patroon op de groene achtergrond is dusdanig beschadigd dat ik moet bekijken of ik dit wel kan reconstrueren. Als de portretten klaar zijn, gaan ze naar het nieuwe Holocaustmuseum in Amsterdam, dat in maart opent. Daar helpen ze het verhaal vertellen over geroofde kunst tijdens de Tweede Wereldoorlog.’

Hoe lang duurt een restauratie?

‘Dat kan van minuten tot maanden zijn. Het ligt aan de oppervlakte en vooral aan dat wat er moet gebeuren. Sommige schilderijen hoeft ik alleen maar af te stoffen of ik zet er slechts een paar stipjes op. Van andere moet ik al het vergeelde vernis en oude verkleurde retouches verwijderen. Dit doe ik meestal met wattenstaafjes en oplosmiddelen. En dan vul ik de lacunes met speciale restauratieverf op, die er ook weer gemakkelijk afgehaald kan worden. Onder ultraviolet licht zie je precies wat er is aangevuld. Omdat deze verf anders verkleurt dan de oude zullen de bijwerkingen er op den duur weer af moeten.’

Wat maakt dit werk mooi?

‘Het geeft me voldoening om schilderijen weer in goede conditie te brengen. Bovendien houd ik van kunst en ik ben gek op priegelwerk, op met mijn handen bezig zijn en daarbij goed nadenken over wat ik doe. En ieder schilderij is anders, dus ik ga telkens een nieuwe uitdaging aan.’

Nadere informatie: n.wilting@cultureelerfgoed.nl

FOTO'S KASJA STROMBERG

In Restauratiewerkplaats Schiedam werken vrijwilligers hard aan het onderhoud van onderdelen van de molens van de Stichting Molens Hoeksche Waard

't Vliegend Hert

Schilderen, scheuren en schoren

Een gebouw moet je onderhouden. Dat spreekt voor zich. Bij een rijksmonument kun je daar subsidie voor ontvangen. Dat gebeurt bijvoorbeeld bij de tien molens die de Stichting Molens Hoeksche Waard bezit. In korenmolen 't Vliegend Hert zijn ze momenteel druk met dat onderhoud bezig. Het gaat daar over schilderen, scheuren en schoren. GERARD TROOST & MARIEKE BROUWER

De nieuwe roeden van de wieken worden 'opgehekt'. Ook het gaande werk binnen wordt hersteld. Ze repareren de scheuren in het metselwerk. Er komen tien nieuwe stellingschoren, omdat de oude aan de onderkant ingerot waren. Verder wordt er het nodige schilderwerk verricht. Op dit moment ondergaat stellingmolen 't Vliegend Hert in het Zuid-Hollandse dorp 's-Gravendeel aardig wat onderhoud. Het rijksmonument uit 1862 is samen met negen andere molens in beheer bij de Stichting Molens Hoeksche Waard. De stichting pakt het onderhoud van de tien molens uitstekend aan. Voor elke molen maakt ze een plan, waar ze zich elke zes jaar goed aan houdt. Hierdoor gaan de monumenten zienderogen vooruit en blijven ze in goede conditie. Een knappe prestatie. Voor deze planmatige aanpak verleent de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed subsidie. 'In 2018 was het bestuur van de stichting nog relatief onervaren', vertelt bestuurslid John van den Berg. 'We hadden alles aan een adviesbureau uitbesteed. Daar dachten we goed aan te doen, maar toen kwamen we er gaandeweg achter dat veel zaken niet in de onderhoudsplannen stonden. Ook werkten we nog met meerdere aannemers tegelijk. Als we over het resultaat van een aannemer niet tevreden waren, gaf deze een andere de schuld.'

De liefde voor molens

'Daarom gooiden we het roer om', vervolgt bestuurslid Hans Valk. 'Voortaan gingen we alleen nog met Restauratiewerkplaats Schiedam in zee, vooral vanwege de deskundigheid en de liefde voor molens

Een molenroede wordt in de werkplaats 'opgehekt', zodat hij weer jaren wind kan vangen

Momenteel is stellingmolen 't Vliegend Hert in onderhoud

van de werklieden. Die straalt er namelijk vanaf.' Restauratiewerkplaats Schiedam is een molenmakerij, een stichting zonder winstoogmerk, opgericht om de molens bij Schiedam aan te pakken. 'De werknemers zijn betrouwbaar, inhoudelijk gedreven en ze hebben veel kennis', meent Hoeksche Waardvoorzitter Jan Booden. 'Ook werken ze efficiënt. Als ze toch bezig zijn, nemen ze direct iets anders mee. Zo vervoerden ze laatst de roede van een van onze molens op de vrachtwagen waar al Schiedamse molenroeden op lagen. De kosten daarvan hebben ze daarna gewoon gesplitst.'

'Bovendien', zo vult vicevoorzitter Nico Mouthaan aan, 'staan ze ervoor open om met vrijwilligers samen te werken. Die mogen helpen bij het onderhoud. Denk aan verf afkrabben, gronden en dergelijke. Dat doen ze dan wel onder toezicht van de werkplaats. En de werkplaats bepaalt welk materiaal ze gebruiken en of het resultaat wel aan de standaard voldoet. Daardoor voelen de molenaars en wijzelf ons nog meer bij het wel en wee van onze tien molens betrokken.'

Beter beeld

Door de overstap naar de Restauratiewerkplaats heeft de Stichting Molens Hoeksche Waard een beter beeld gekregen van het onderhoud dat hun molens de komende zes jaar nodig hebben. 'We hebben in december inspectierapporten gemaakt', vertelt John van den Berg, 'en we hebben de onderhoudsplannen met de molenaars van de tien molens besproken. Dit jaar vragen we bij de Rijksdienst weer instandhoudingssubsidie aan.' Vanaf 1 februari kunnen eigenaren van rijksmonumenten die geen zogenoemd woonhuis

zijn met een meerjarig onderhoudsplan een aanvraag doen voor de *Subsidieregeling instandhouding monumenten*. Dat kan tot 31 maart. In 2024 zijn er veel molens die een aanvraag kunnen indienen.

'Als ze toch bezig zijn, nemen ze direct iets anders mee'

Van den Berg heeft ervaring met aannemers. Dat is buitengewoon handig. 'Ik ben erop gespist om overschrijdingen van ons budget te voorkomen. Dat neem ik mee in de contracten. Zo voorkom ik veel stress.' Alles bij één molenmaker onderbrengen is natuurlijk gemakkelijk, maar er schuilt een gevaar in. Je moet wel alert en kritisch blijven. Het is niet de bedoeling om het bestuur van de stichting af te schalen, omdat de molenmaker je veel werk uit handen neemt. Dat beaamt Nico Mouthaan: 'Is er goed en nauw contact, dan blijft het vertrouwen dat de goede dingen gedaan worden. Een goede relatie met je molenmaker is het toverwoord.'

Een onafhankelijke inspecteur

Jan Booden geeft een voorbeeld. 'De Restauratiewerkplaats vroeg ons of de leverancier van de molenroeden zelf met röntgenstraling de roeden van 't Vliegend Hert mocht onderzoeken. Nee, dat wilden we liever door een onafhankelijke inspecteur laten

doen. Toen bleek dat er extra verbindingen aan het einde van de roeden nodig waren, voor de stevigheid. Wij verdiepen ons daar dan dus in en houden de regie. Wij bepalen de kwaliteit. Als er iets gemaakt moet worden, dan moet dat op de beste manier gebeuren. Het moet gewoon goed zijn.' Het moment waarop je instandhoudingssubsidie aanvraagt, is ook het moment om te meten wat er aan het rijksmonument schort. Dan kun je een plan voor het onderhoud van de komende zes jaar optuigen. 'Van onze korenmolen De Lelie uit 1836 bij Puttershoek', zegt Booden, 'moeten we binnenkort het staartwerk vervangen. Dat geldt als groot onderhoud. Daar kunnen we geen instandhoudingssubsidie van de Rijksdienst voor krijgen, omdat het regulier onderhoud overstijgt. We kunnen daarvoor bij de provincie aankloppen. Maar die werkzaamheden nemen we nu wel mee in de planning van het onderhoud. Zo hoeven we geen dubbel werk te doen.' 'Het is altijd lastig, geld bij elkaar schrapen', vertelt Hans Valk. 'De verkoop van meel van onze korenmolens bijvoorbeeld levert slechts tientjes op.' Stellingmolen 't Vliegend Hert in 's-Gravendeel zal na de werkzaamheden aan de scheuren en de schoren en na het schilderen later dit jaar weer op windkracht meel kunnen malen. ■

Gerard Troost, specialist molens en waterbouwkundige constructies, en Marieke Brouwer, coördinator instandhoudingssubsidie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn bij het toekennen van de subsidie voor deze molens betrokken, g.troost@cultureelerfgoed.nl & m.m.a.brouwer@cultureelerfgoed.nl.

Een plak wortelstronk van een 235-jarige eik
bij de IJssel, die in 615 omgevallen is

VEENEIKKUNST

Pas tussen de vierde en de zevende eeuw is de IJssel geheel van zuid naar noord gaan stromen. Dat blijkt uit de ontwikkeling van een eikenbos dat in die jaren rond het huidige Zwolle stond. Voor die tijd werd het water van het afzonderlijke, zuidelijke deel van de rivier naar de Rijn afgevoerd. Een doorbraak tussen de noordelijke en zuidelijke stroom zorgde ervoor dat er ineens water uit de Rijn door de rivier naar het noorden bewoog. Van het bos zijn de resten als zogenoemde veeneiken weer boven de grond gekomen omdat Rijkswaterstaat een nevengeul langs de IJssel groef. Die is samen met andere geulen nodig om de rivier bij hoogwater meer ruimte te geven, zodat overstromingen voorkomen worden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de goed geconserveerde eiken kunnen dateren door de jaarringen met die van eerder gevonden bomen te vergelijken. Ook kunstenaar Wilma Wilbrink is in het zwart geworden hout geïnteresseerd. Zij heeft er plakken en blokken van gezaagd. Een aantal daarvan is tot 1 juli voor iedereen in een eiken kast in de bibliotheek van de Rijksdienst te zien. ✕

FOTO REC. DIRK SNOODRIK

Jos Bazelmans, hoofd Archeologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, analyseerde de vondst van deze veeneiken, j.bazelmans@cultureelerfgoed.nl.

Omstreden museumstukken

Erfgoed als zout in **Open wonden**

Je bent jong, je werkt in een museum en je bent daar omringd door voorwerpen met een traumatisch verleden. Iets met slavernij bijvoorbeeld. Hoe vertel je de bezoekers over deze schrijnende aspecten? Over cultureel erfgoed als zout in nog open wonden? Gelukkig is er een uitwisseling van kennis die je op weg helpt. **ARJEN KOK**

De deelnemers discussiëren in de Iziko South African National Gallery over de manieren waarop je over de achtergronden van omstreden museumstukken kunt vertellen

Afgelopen november kwamen 24 jonge medewerkers van musea en erfgoedorganisaties uit de hele wereld in Kaapstad bij elkaar. Ze namen een week lang deel aan *Sharing Stories on Contested Histories*, oftewel *Verhalen delen over omstreden erfgoed*. Deze uitwisseling van kennis gaat over de pijnlijke kanten van cultureel erfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Reinwardt Academie, een onderdeel van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten, organiseren de bijeenkomsten sinds 2018. Dat doen zij om de jonge vaklui

handvatten te geven deze onderbelichte kanten in hun werkgebied onder de aandacht te laten brengen. Hoe zorg je ervoor dat er recht gedaan wordt aan verschillende perspectieven die er op dezelfde museumstukken bestaan? Hoe verduidelijk je de traumatische aspecten van erfgoed dat je deelt en wilt behouden? Na twee edities in Amsterdam en twee jaar online vanwege corona was de invalshoek in Zuid-Afrika wezenlijk anders. In Amsterdam ben je in het huis van de kolonisator, in Kaapstad in het huis van de gekoloniseerde. Dat zorgt voor een

ander gesprek. Dat voerden de deelnemers bijvoorbeeld op de tentoonstelling *Breaking Down the Walls* in de Iziko South African National Gallery. Dit museum is in 1872 opgericht. Gemodelleerd naar de National Gallery in Londen diende het museum uit te stralen dat de Europese beschaving wereldwijd toonaangevend is.

Beduurd

Conservator Andrew Lamprecht en zijn team hebben op de expositie drie kunstwerken naast elkaar gehangen. Als eerste staat de jonge prins Maurits enigszins beduurd voor het sterfbed van zijn vader, prins Willem van Oranje. Het lot van de jonge Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden rust op zijn jongensschouders en dat bedrukt hem. Naast hem staat Johan van Oldenbarnevelt. Deze latere raadpensionaris zal een doorslaggevende rol in de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie spelen. Binnen een eeuw zal het verversingsstation van de Compagnie aan de zuidkust van Afrika tot de Kaapkolonie uitgroeien. Hoe anders zitten de twee jonge prinsessen Elizabeth en Margaret op het middelste kunstwerk erbij. Het is een voorbeeldig portret, dat duidelijk maakt tot welke klasse ze behoren, ook in Zuid-Afrika. De Kaapkolonie was inmiddels uitgemond in een zelfstandig Zuid-Afrika binnen het Britse Gemenebest. De grimmige apartheid was al volop geformaliseerd in wetten die een volledige scheiding op grond van huidskleur moesten bewerkstelligen. Op het derde en meest recente werk zien we kunstenaar Thania Petersen met de bruidskroon getooid die traditioneel in de Kaap-Maleise gemeenschap wordt gedragen. De Kaap-Maleiers zijn afstammelingen van de vele in slavernij weggevoerde Aziaten die de Compagnie naar Zuid-Afrika bracht. Achter haar is de woestenij te zien die is ontstaan na de ontruiming van District Six. In deze wijk, die aan het historische centrum van Kaapstad grenst, was de aanwezigheid van de bruisende gemeenschap niet langer toegestaan. Het regime gunde de Kaap-Maleiers hun plek niet en walste de wijk plat.

Pijnlijk verhaal

De drie schilderijen maken deel uit van een collectie die tegenwoordig een omstreden en pijnlijk verhaal vertelt. Al meenden de vele voorgangers van Lamprecht een heel ander verhaal te vertellen. Een verhaal over de hoogstaande Europese cultuur en de vele triomfen die deze kende. Maar Lamprecht kan er niet omheen. Dit is een verzameling waarin veel afwezig is, waarin een grote leegte gaapt. Het indrukwekkendst is dan ook een zaal die Lamprecht leeg liet en zwart schilderde. Want na 150 jaar verzamelen is dat

Ook Kasteel de Goede Hoop uit 1679 is tijdens de recentste uitwisseling bezocht

Er is nog veel dat we van elkaar kunnen leren

het meest indringende en schrijnende verhaal dat over de collectie verteld kan en moet worden: de afwezigheid van kunst van zwarte kunstenaars voor het grootste deel van die periode.

In de afgelopen tien jaar is de museumwereld zich steeds bewuster geworden van de eenzijdigheid in onze omgang met erfgoed. Dat wil niet zeggen dat we nu weten hoe het anders moet. Er is nog veel dat we van elkaar kunnen leren. Daarvoor is het gesprek met anderen over ervaringen en inzichten essentieel en broodnodig. De Rijksdienst vindt het belangrijk dat jonge mensen aan het begin van hun loopbaan bij elkaar komen om over die dilemma's te praten. Niet om ze op te lossen, maar om ze uit te diepen, te verbreden, te onderzoeken.

Arbitrair criterium

Het District Six Museum is in 1994 uit de gemeenschap ontstaan die door het apartheidsregime uit haar eigen wijk verdreven werd. Tijdens een rondleiding door het museum en vervolgens de wijk hoorden de deelnemers hoe de segregatie in Zuid-Afrika erop gericht was om de welvaart bij een kleine groep te concentreren. Dat gebeurde door anderen voorspoed te ontzeggen aan de hand van een arbitrair criterium: huidskleur. De gevolgen zijn nog steeds zichtbaar, zo bleek toen de groep andere plekken in en rondom Kaapstad bezocht. Met het formeel afschaffen van de apartheid, nu ruim dertig jaar geleden, is de ongelijkheid niet verdwenen. De deelnemers brachten dilemma's in die verrassend goed aansloten op de ervaringen in deze week. Wat doe je met de koloniale en racistische structuren waar het catalogiseren van collecties vaak op is gebaseerd? Hoe ga je om met beelden van omstreden figuren? Wat doe je met de verhalen die niet zichtbaar zijn, die uit het erfgoed zijn verdwenen en er zelfs nooit tot zijn toegelaten? Waar ligt de grens tussen wat van jou is en wat niet, wat gedeeld is en wat geroofd? De deelnemers van deze en eerdere edities van *Sharing Stories* zoeken elkaar nog steeds op, wisselen uit, delen verhalen en ervaringen. De deelnemers van deze keer komen begin februari weer bij elkaar, online weliswaar, maar toch, vanuit een dringende behoefte om over deze vraagstukken in contact te blijven. En binnenkort kunnen geïnteresseerden zich via www.cultureelerfgoed.nl voor de volgende editie aanmelden. ✕

Arjen Kok, specialist musea en collecties bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, leidde deze cursus samen met Ruben Smit van de Reinwardt Academie, a.kok@cultureelerfgoed.nl. De volgende editie wordt geleid door Sofia Lovegrove, s.lovegrove@cultureelerfgoed.nl.

De tentoonstelling 'Breaking Down the Walls' in Kaapstad levert zeker gespreksstof op

Ramen isoleren

Warm glas

In dit rijksmonument passen goed voorzetramen om de vensters te isoleren. De kou buiten en de warmte binnen houden is ook in monumenten belangrijk

Wie zijn rijksmonument wil isoleren, die wil dat natuurlijk goed doen. Goed voor het milieu, goed voor je portemonnee en goed voor het gebouw. Maar wat is goed? Een afwegingskader helpt daar nu bij. Want vooral bij de ramen luistert het nauw. Als je die verkeerd aanpakt, gaat dat ten koste van het monument. JEROEN WESTERMAN

Momenteel zetten veel eigenaren van rijksmonumenten en andere oude gebouwen stappen om energie te besparen. Ze laten hun ramen, daken en vloeren isoleren. Na de verwarmingsinstallatie optimaliseren is dat de belangrijkste maatregel om het verbruik van gas en elektriciteit omlaag te brengen. Om het isoleren van een monument op korte en langere termijn succesvol te laten zijn is het belangrijk vooraf goed de verschillende opties te onderzoeken. De vraag welke gevolgen isoleren heeft voor de monumentale waarde van het gebouw is daarbij cruciaal. Het is namelijk de kunst om een goede balans te vinden tussen energiebesparing en kostenefficiëntie aan de ene kant en het behoud van de monumentale waarde aan de andere.

Of de balans is gevonden vraagt niet alleen de eigenaar van het rijksmonument zich af, maar ook de gemeente die toestemming voor het isoleren moet geven. Om een monument te isoleren is namelijk een omgevingsvergunning noodzakelijk. Die wordt afgegeven door de gemeente. Teneinde een goed besluit te kunnen nemen vraagt de gemeente advies aan de gemeentelijke adviescommissie en soms ook aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Vervolgens zal de gemeente afwegen of er in het isolatieplan voldoende rekening met de monumentale waarde is gehouden. Om daarbij te helpen heeft de Rijksdienst recent een afwegingskader *Verduurzaming van monumenten* opgesteld. Iedereen kan de richtlijnen in dit afwegingskader als inspira-

tie, voorbeeld en toetsing van het eigen handelen gebruiken.

Schuivend, vast of draaiend

Een zorgvuldige aanpak is nodig bij alle onderdelen van een monument die geïsoleerd kunnen worden. Maar vooral bij vensters zijn er veel aspecten die de aandacht vragen. Iemand die daar alles vanaf weet, is Hilde van Meeteren, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst: 'Hoge ramen, vierkante ramen, met of zonder roeden, schuivend, vast of draaiend... Historische vensters dragen sterk aan het uiterlijk van een monument bij, iets wat soms nog wel wordt

.....
'Bij bijzondere profielen is het uitgangspunt om deze zo veel mogelijk te behouden'
.....

vergeten. Door hun plaats en vorm zijn ze bepalend voor de opbouw en verhoudingen van een gevel. Aan de binnenkant bepalen ze door de manier waarop ze het licht binnenlaten de sfeer van het vertrek. Ook vormen ze een ensemble met de aankleding en versiering van de historische binnenruimte. Denk aan omtimmeringen, lambriseringen, vensterbanken,

De kieren bij draaiende ramen kun je vaak goed met rubberen strips afsluiten

binnenluiken of de manier waarop de gordijnen erbij hangen.'

De grootte van het venster, de profilering van het raam, de materialen en de constructie geven veel informatie over de geschiedenis van het venster en de rest van het monument. 'Vorm en materiaal', vertelt Van Meeteren, 'kunnen typerend zijn voor een bepaalde bouwstijl, voor een soort gebouw of ze kunnen regionale kenmerken vertonen. Zo hebben veel boerderijen houten ramen en kozijnen in het voorhuis, terwijl het stalgedeelte in het achterhuis raampjes van ijzer heeft. Bij een recentere boerderij zijn de stalraampjes vaak van beton. Omdat de vensters zo bepalend zijn voor het aanzien van het monument en vaak historische waarde hebben, is het van belang dat ze behouden blijven en zorgvuldig onderhouden en behandeld worden.'

Het profiel

'Bij het isoleren van vensters is het belangrijk om te kijken naar het profiel van het raam', zegt Van Meeteren, terwijl ze op het Rapenburg in Leiden een monumentaal houten raam aanwijst. 'Soms is het nodig om daar wat van weg te frezen, zodat er dikker glas in het raamhout kan. Maar bij bijzondere profielen is het uitgangspunt om deze zo veel mogelijk te behouden. Zo'n profiel is aan de binnen- en buitenkant opgebouwd uit meerdere details. Bij het raamhout en de roeden, die delen van het venster waar het glas in zit, is een ojief vaak onderdeel van het profiel. Een ojief is S-vormig en bestaat uit een holle en een bolle kromming, die samen een vloeiende, golvende lijn vormen. Dankzij zijn schaduwwerking en reflectie zorgt het ojief voor een subtiele omlijsting van het glas. De ronde vormen helpen als het ware het licht gemakkelijker naar binnen te komen.'

Als er bekeken wordt of je de vensters van een monument kunt isoleren duiken er heel wat vragen op. »

Dit rijksmonument aan de Herengracht in Amsterdam is van dun dubbelglas voorzien

» Die gaan in de eerste plaats over de kwestie hoe waardevol ze zijn. 'Daar heb ik veel mee te maken', vertelt adviseur Van Meeteren. 'Het antwoord veronderstelt inzicht in de historie van het pand. Elk monument heeft zijn eigen bouw- en gebruiksgeschiedenis, zijn eigen karakter, kwaliteit en betekenis. Deze kenmerken maken het gebouw bijzonder en zijn de reden waarom het als monument is aangewezen. Aangezien bij monumenten het uitgangspunt is dat de monumentale waarde zo veel mogelijk behouden blijft, is deze leidend bij het bepalen welke aanpassingen er aan een historisch venster mogelijk zijn. En hoewel ieder monument uniek is, zijn de vragen die je kunt stellen en de opties die je kunt afwegen meestal vergelijkbaar.'

Goed kijken

Hoe bepaal je wat de monumentale waarde van een venster is? 'Begin met goed kijken', zegt Hilde van Meeteren. 'Noteer hoe de ramen zijn opgebouwd, uit welke materialen ze bestaan, hoe de onderdelen gedetailleerd zijn en hoe ze in de gevel zijn geplaatst. Belangrijk is om zowel de buiten- als de binnenkant van het monument te bekijken. Vervolgens kan er verder onderzoek naar het venster zelf gedaan worden. Vragen die daarbij van belang zijn: hoe oud is het? Uit welke bouwfase dateert het? Is het kenmerkend voor die bouwtijd? Is het nog gaaf of al eerder gewijzigd? Hoe is de technische staat? Wat is de rol van het venster in het interieur? Zijn er vensterbanken, binnenluiken, een lambrisering of is het op een andere manier verbonden met de interieurdecoratie? Op basis van dergelijke vragen kan bepaald worden wat de monumentale waarde van een venster is.' Het is altijd zinvol om archiefmateriaal zoals oude foto's of bouwtekeningen te raadplegen. Ze helpen om de ouderdom of authenticiteit van de vensters te bepalen. Het onderzoeken van een venster hoeft lang niet altijd een enorme puzzel te zijn. Maar in sommige gevallen is het raadzaam om een bouwhistorisch onderzoek uit te laten voeren. Bijvoorbeeld bij een uitzonderlijk gebouw of een monument dat in de loop der tijd vaak veranderd is. Dit onderzoek kan een professionele bouwhistoricus uitvoeren. 'Als

Met isolerend materiaal gevoerde gordijnen zijn meestal een goed idee

FOTO: RCE, RETA APPELHOFF

er is bepaald wat de waarde van de vensters is, kan er gekeken worden naar de mogelijkheden om ze te isoleren', vertelt Van Meeteren. 'Past er dubbelglas in het raamhout? Van welke dikte kan dat zijn en biedt het profiel daar ruimte voor? Kan er binnen extra beglazing voorgezet worden of komen dan de binnenluiken in de knel? Is isolerende folie op het glas plakken een goed idee? Kun je de kieren bij draaiende ramen met rubberen strips afsluiten? En kunnen de gordijnen met isolerend materiaal gevoerd worden?'

Verantwoord

Een monument effectief isoleren vraagt om een goed op elkaar afgestemd pakket van maatregelen. In veel gebouwen gaat de meeste warmte verloren door ongeïsoleerde daken, vloeren en muren. Alleen de vensters isoleren leidt in dergelijke gevallen niet tot een optimaal resultaat. Het afwegingskader *Verduurzaming van monumenten* geeft richtlijnen voor veelvoorkomende maatregelen. Met het afwegingskader kunnen gemeenten eigenaren helpen verantwoord hun monument te isoleren. Op die manier

zorgen ook historische gebouwen voor minder uitstoot van kooldioxide en blijft de energierekening beheersbaar. Voor het behoud van onze monumenten is dat belangrijk, want zo blijven zij ook in de toekomst aantrekkelijk voor gebruik. Het afwegingskader wordt regelmatig geactualiseerd.

'Kan er binnen beglazing voorgezet worden of komen dan de binnenluiken in de knel?'

Bovendien helpt de Rijksdienst tot eind 2025 ten minste achthonderd eigenaren van een rijksmonument bij het isoleren en anderszins verduurzamen. Dit zogenoemde 'ontzorgen' gebeurt door negen geselecteerde adviesbureaus. Zij begeleiden de eigenaren in de keuze aan maatregelen, bij het beoordelen van plannen en bij offertes van aannemers. Ook bieden zij ondersteuning bij de aanvraag van de vergunning, subsidie en overige financiering. En als klap op de vuurpijl zijn verduurzamingssubsidies toegankelijker voor eigenaren van monumenten geworden. De *Subsidie verduurzaming voor verenigingen van eigenaars* en de *Investeringsubsidie duurzame energie en energiebesparing* zijn per 1 januari aangepast. Specifiek voor monumenten zijn de normen voor isolatiewaarden verlaagd. ☒

Jeroen Westerman, adviseur gebouwd erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, werkte aan het afwegingskader 'Verduurzaming van monumenten' mee. j.westerman@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor een gratis download van het afwegingskader en voor het 'ontzorgen'. En www.rvo.nl voor de verduurzamingssubsidies.

Even op maat snijden en dan is er op de ruitjes isolerende glasfolie geplakt

FOTO: RCE, WOUTER VAN DER SAR

FOTO S SEFF

Rond 1635 begon de WIC vanuit het Amsterdamse West-Indisch Huis aan slavenhandel

Absurditeit uit vier collecties

In Kunst aan de Eem, oftewel de Amersfoortse Kunsthal KAde, zijn momenteel allerhande beeldhouwwerken, schilderijen en gebruiksvoorwerpen te zien. Hun overeenkomst is dat ze allemaal uit de collecties van het Nederlands Openluchtmuseum, Paleis Het Loo, het Rijksmuseum Amsterdam en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed afkomstig zijn. De vier rijksinstellingen delen een depot in Amersfoort, vandaar. Al deze beeldende en toegepaste kunst is gegroepeerd rond zeven grote grijze sculpturen van de Belgische kunstenaar Hans Op de Beeck. Met zijn werk vat de kunstenaar de tragikomische absurditeit van ons bestaan in beelden. Op de Beecks sculpturen vormen het referentiepunt voor zijn keuze uit het depot. Zo heeft hij onder meer de doldrieste slemppartij *Het feestmaal van Marcus Antonius en Cleopatra* uit 1668 van Jan Steen uit de werken van de Rijksdienst gepikt. De enceneringen die hij met de stukken heeft gecreëerd versterken de dwaasheid waarin wij ronddolen. Het is de eerste keer dat voorwerpen uit deze vier verzamelingen samen één verhaal vertellen. De tentoonstelling *4 Rijkscollecties & Hans Op de Beeck* valt tot en met 5 mei te bezoeken. Zie www.kunsthalkade.nl. ☒

Meer betekenislagen

De 61.775 gebouwde rijksmonumenten van ons land zijn vooral op basis van kunst- en architectuurhistorische criteria geselecteerd. Aandacht voor het historische verhaal, laat staan een meerstemmig historisch verhaal, was er veel minder. Dat is een belangrijk inzicht. De selectie, die voornamelijk in de twintigste eeuw door specialisten plaatsvond, heeft impliciet ook bepaald wat er niet als monument beschermd is. Dat er veel mogelijkheden zijn om gelaagde verhalen over de monumenten te vertellen laat een initiatief als de Black Heritage Tours in Amsterdam zien. Tijdens deze rondleiding hoor je hoe bepaalde historische gebouwen aan het koloniale verleden en de slavernij verbonden zijn. Veel van deze gebouwen zijn rijksmonument. Vorig jaar onderzocht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hoe je meer betekenislagen aan rijksmonumenten toe kunt voegen. Dan kunnen meer mensen zich hierin herkennen. Daarbij is gekeken hoe organisaties in het buitenland dit aanpakken. Bovendien hield de dienst samen met de Erfgoed-Academie twee online sessies waarin experts uit binnen- en buitenland hier dieper op gingen in. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor opnames van deze Monumental Matters-sessies. ☒

FOTO RCE

'Het feestmaal van Marcus Antonius en Cleopatra' uit 1668 van Jan Steen

FOTO ANDRÉ MULLER

In 1982 voelde dienstplichtig soldaat André Muller zich een pion in een geopolitiek schaakspel

De Koude Oorlog was warm

De aanvaldreiging uit het oosten tussen 1945 en 1991 wordt Koude Oorlog genoemd. Er is geen bom gevallen, maar desondanks beleefde de Nederlandse bevolking deze periode als een echte oorlog. Dat concludeert Marijn Weststrate, student International Relations in Historical Perspective aan de Universiteit Utrecht, na het analyseren van 350 persoonlijke herinneringen. Afgelopen jaar verzamelde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deze egodocumenten om te onderzoeken wat voor veel mensen de betekenis van militaire bouwwerken uit de Koude Oorlog is.

De ingestuurde anekdotes ondersteunen de voorselectie van nieuw aan te wijzen rijksmonumenten. De meeste gaan over de dienstplicht, twijfel en angst. Via egodocumenten hebben mensen de neiging om aan hun verhalen elementen toe te voegen die niet echt gebeurd zijn. Maar de kennis die erin verborgen zit, kan diepgang en nuance aanbrengen in de soms vastgeroeste geschiedschrijving. Met de conclusie dat dit tijdvak feitelijk geen oorlog voor Nederland is geweest ga je namelijk voorbij aan de angsten en de maatregelen die er zijn getroffen. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de gehele analyse en meer over militair erfgoed. ☒

Monumentale bomen

Lang zullen ze leven

Prachtig toch, zo'n grote, dikke, oude boom, die ergens indruk staat te maken? Op een opvallende plaats. Vaak is hij expres op die plek geplant en hoort dan ook bij de historische structuur van het dorp, of bij een kruispunt. Hoe beschermen we zulke eeuwenoude monumentale bomen tegen de opwellingen van onze jachtige tijd?

BERTHE JONGEJAN, HENK BAAS &

OTTO BRINKKEMPER

Monumentale bomen zijn belangrijke herkenningspunten in onze historische omgeving. Maar de Dikke Boom van Verwolde takelt versneld af door overbemesting om hem heen

Bomen roepen heftige emoties op. Dat bleek afgelopen herfst maar weer eens toen de Sycamore Gap Tree door een zestienjarige jongen was omgezaagd. Dit was een van de meest gefotografeerde bomen van het Verenigd Koninkrijk. Hij groeide eenzaam maar opvallend tussen twee hoge delen van de Romeinse Muur van Hadrianus. Een storm van verbijstering trok over het land en ook in Nederland werd met afgrijzen op deze wandaad gereageerd.

Bomen zijn belangrijk voor mensen. Ze staan symbool voor onze relatie met de natuur en worden tegelijkertijd als cultureel erfgoed gezien. Over bomen dient gewaakt te worden. De laatste jaren krijgt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed er dan ook steeds meer vragen over. Vooral over rijksmonumentale buitenplaatsen waar hele bomenlanen door droogte en stormen verdwijnen. Toch blijven er zorgen bestaan over het behoud van wat 'monumentale' bomen wordt genoemd. Daarom hielden de Bomenstichting en de dienst hier eind vorig jaar gezamenlijk een studiemiddag over.

Van nationaal belang

In het Landelijk Register van Monumentale Bomen zijn er 15.000 opgenomen die volgens de Bomenstichting van nationaal belang zijn. In veel gevallen gaat het om exemplaren met een hoge leeftijd gecombineerd met een bijzondere schoonheid of zeldzaamheid. Of ze zijn beeldbepalend voor de omgeving. Al deze bomen zijn opgenomen in de digitale Erfgoedatlas op www.cultureelerfgoed.nl. Dit betekent overigens niet dat het ook rijksmonumenten zijn. Wel kunnen ze op een als rijksmonument beschermd groen terrein staan, bijvoorbeeld aan een laan of op een buitenplaats.

Van oudsher zijn bomen ook als oriëntatiepunt gebruikt. Ze vormden belangrijke herkenningspunten in het landschap bij kastelen of dienden als plaats van rechtspraak. Bovendien zijn er bomen op centrale locaties geplant waar belangrijke mededelingen werden gedaan, zoals midden op dorpspleinen. Een ander fenomeen zijn bakenbomen. Deze hielpen schippers te navigeren. De bekendste bakenbomen staan langs de bedijkte Maas. Oude of fameuze bomen zijn vaak op een begraafplaats te vinden, op pleinen en langs zogenaamde Napoleonswegen en oprijlanen van landgoederen.

Cultuurhistorische waarde

Monumentale bomen hebben een verhaal en cultuurhistorische waarde. Zo staat er op de binnenplaats van het Gelderse Kasteel Doorwerth een van de oudste en dikste acacia's van West-Europa. Vermoedelijk is deze boom in 1678 geplant ter ere van de vredesonderhandelingen die een einde aan de oorlog met Frankrijk maakten. In 1635 werd de acacia vanuit Noord-Amerika in Europa geïntroduceerd. Of neem de Hollandse linde op de Kattenberg op Landgoed Nijenburg bij Heiloo in Noord-Holland. In 1700 is de heuvel aangelegd waarop deze linde is geplant. Hij staat er nog steeds, al heeft een storm hem vorig jaar zwaar beschadigd. En de Dikke Boom van Verwolde bij het dorp Laren in Gelderland is een zomereik die rond 1500

Een Hollandse linde uit 1700 op de Kattenberg op Landgoed Nijenburg bij Heiloo

gekiemd is. In bronnen uit 1767 wordt hij al beschreven. Bovendien krijgt de eik in 1860 een lofdicht van de schoolmeester Frederik Postel met de regels 'Al spiegelt zich uw kruin in geen held're gracht, 'k Bewonder des te meer den rijkdom uwer pracht'. Maar het is een boom met twee gezichten. De noordkant laat zijn kracht zien en aan de zuidkant is zijn stam kaal. Tegenwoordig heeft hij te lijden van overbemesting van de directe omgeving. De Dikke Boom is stervende. Gelukkig kunnen eiken daar lang overdoen. Eiken kunnen extreem oud worden, soms wel

De Dikke Boom van Verwolde is een zomereik die rond 1500 gekiemd is

meer dan duizend jaar. Ze kennen drie levensfasen van elk driehonderd jaar. Eerst groeien ze driehonderd jaar lang, dan staan ze driehonderd jaar in vol ornaat te stralen en tot slot takelen ze driehonderd jaar af. In Nederland hebben de huidige eiken deze ouderdom nog niet bereikt, maar door eeuwenlang hakhoutbeheer kunnen hun wortelstelsels wel vele eeuwen oud zijn. Door het regelmatige kappen werd de bovengrondse boom steeds verjongd.

Werk van de natuur

Vlaanderen kent sinds 1939 individueel beschermde bomen. Een monument is daar 'een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen (...) van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)'. Een inventarisatie van monumentale bomen in Vlaanderen leidde tot 3.744 exemplaren, naast 1.642 stuks in historische tuinen en parken. Er worden voor beschermde bomen ook beheerdoelstellingen geformuleerd, om de stam zo

Op de binnenplaats van Kasteel Doorwerth staat een acacia uit 1678

lang mogelijk in leven te houden. De eigenaar dient als een 'goede huisvader' voor onder andere regulier onderhoud zorg te dragen.

In Engeland kunnen bomen beschermd worden binnen het *Tree Preservation Order*. Het kan om zowel individuele als groepen bomen gaan met een grote biodiversiteits-, culturele of erfgoedwaarde. In Duitsland kunnen bomen als *Naturdenkmal* worden aangewezen. De eigenaar heeft dan de plicht om de boom in stand te houden, maar de regionale overheid zorgt voor onderhoud en controle.

Overhaast

Stormen, ziekten, maar ook mensen veroorzaken het verdwijnen van monumentale bomen. Wij mensen besluiten soms overhaast om er een weg te halen. Maar als een boom een leeftijd van 250 jaar of ouder heeft bereikt betekent dit dat meerdere elkaar opvolgende generaties hem hebben laten staan. Tijdens de studiemiddag is er gekeken naar de bedreigingen voor monumentale bomen. Daarbij is geconstateerd dat wettelijke bescherming alleen, door gemeenten bijvoorbeeld, die niet wegneemt. Belangrijk is dus om te verkennen wat er allemaal nodig is om ze te behouden.

Voorlichting en educatie maken hier zeker deel van uit. Gemeenten kunnen omgevingsplannen inzetten om monumentale bomen te beschermen en er geen kapvergunningen voor afgeven. Daarnaast is het van belang dat ze een grotere bekendheid krijgen. Kennis over de bomen zelf en over de manieren om ze te behouden is daarbij essentieel. De Bomenstichting en de Rijksdienst zullen verder samen optrekken om deze beide strategieën nader vorm te geven. De monumentale bomen verdienen dat. ■

Berthe Jongejan, landschapsarchitect, Henk Baas, hoofd Landschap, en Otto Brinkkemper, specialist paleo-ecologie, alle drie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, hebben zich voor deze studiemiddag ingezet, b.jongejan@cultureelerfgoed.nl, h.baas@cultureelerfgoed.nl & o.brinkkemper@cultureelerfgoed.nl.

De drie godenbeelden op de Korenbeurs van Groningen waren er slecht aan toe. Gelukkig zijn Mercurius, Neptunus en Ceres nu gerestaureerd. Ook hun bronsgroene kleur is hersteld

Beelden Korenbeurs Groningen hersteld

Goden van zink

Niets is wat het lijkt. In een Romeinse tempel loop je opeens een supermarkt binnen. En brons is vermomd zink. De buitenkant van de Korenbeurs in Groningen is zojuist gerestaureerd. Vooral het herstel van de drie godenbeelden van zink vroeg speciale aandacht. Mercurius, Neptunus en Ceres staan er weer bronsgroen bij. Net als in de negentiende eeuw. MIEKE VAN BERS

Mercurius pronkt weer op de top van het fronton en Neptunus en Ceres flankeren in wit gemarmerde nissen de entree. Aan het eind van vorig jaar zijn de drie godenbeelden teruggeplaatst. Daarmee is de restauratie van de Korenbeurs van Groningen voltooid. De oorspronkelijke kleuren van het rijksmonument zijn teruggebracht en het zink van de beelden is hersteld en voorzien van een bronsimitatie. De Korenbeurs is prominent gesitueerd aan de kop van de Vismarkt, voor de Akerk, in de binnenstad van Groningen. Het rijksmonument uit 1865 is de derde graanbeurs op deze plek en heeft tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw als zodanig dienstgedaan. Groningen was al in de middeleeuwen bekend als handelsstad van graan. De handel concentreerde zich in de buurt van de Akerk en de Noorderhaven. Vanuit de omlanden werd het graan naar de stad verscheept, waar het op de beurs op monster werd verhandeld. De graanpakhuizen in Groningen zijn nu veelal tot woningen verbouwd. En de Korenbeurs is sinds 2000 een supermarkt. De buitenkant is ongeschonden bewaard gebleven, met uitzondering van de dakbedekking. Het zinken dak is ooit door bitumen vervangen. Naast de verf analyseren heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nu de gemeente, eigenaar, architect, aannemer, kleuronderzoekers en zinkrestaurator begeleid in het voorafgaande onderzoek en het maken van gemotiveerde afwegingen voor het herstel. Met een overzicht van bronnen over het rijksmonument, archiefonderzoek en uitwisseling van kennis ondersteunde de Rijksdienst het bouwhistorische onderzoek. Hierbij is dankbaar gebruikgemaakt van ieders expertise.

.....
*Vanaf het
 hoogste deel
 van de voor-
 gevel kijkt
 Mercurius
 over het
 marktplein
 uit*

Tot voor kort was Ceres vies, beschadigd en beroofd van graan, sikkel, wan en eg

Klassiek front

Deze graanbeurs naar ontwerp van de stadsbouwmeester Johannes van Beusekom is een klassiek, maar tegelijkertijd ook modern gebouw. Het voorste deel is voorzien van een tempelfront met zandstenen zuilen. Dit klassieke front staat in contrast met de transparante achterbouw. Voor vernieuwende bouwwerken keek de architect naar voorbeelden zoals het Crystal Palace van Joseph Paxton uit 1851 in Londen en het Paleis voor Volksvlijt van Cornelis Outshoorn uit 1864 in Amsterdam. Onder invloed van de industriële revolutie kwamen er nieuwe bouwmaterialen op de markt, die ook in de beurs verwerkt zijn. Gietijzer is in Nederland in eerste instantie in nieuwe gebouwtypes gebruikt, zoals spoorwegstations, fabriekshallen, watertorens en tentoonstellingsgebouwen. Maar ook in aloude beursgebouwen. Het vrijwel geheel doorzichtige Crystal Palace en Paleis voor Volksvlijt herkennen we in de hal aan de achterkant van de Korenbeurs.

Deze hal is vijftig meter lang. Er staan veertien gietijzeren kolommen en het dak wordt door zogenoemde polonceau-spanten gedragen, ook van ijzer. Aan de bovenkant heeft de bakstenen hal een hoge lichtstraat met een zee aan glas. Deze grote, lichte, droge, overdekte ruimte was nodig voor het keuren van de graanmonsters. De lichtstraat wordt ook boven door klassieke zuiltjes met kapitelen gedragen, vervaardigd van het nieuwe gietijzer. Ze zijn geleverd in een zandsteenkleur om dat oude bouw materiaal te imiteren. De vernieuwing wilde Van Beusekom aan de buitenkant nog niet te veel laten zien. Ook in het neoclassicistische voorste deel van het gebouw zijn traditionele materialen zoals zandsteen en brons geïmiteerd met nieuwe materialen als geleverd gietijzer en gegoten zink. Bijvoorbeeld de zandsteenkleurige tandlijst. Die is stiekem van gietijzer.

Gevleugelde sandalen

Vanaf het hoogste deel van de voorgevel kijkt Mercurius over het marktplein uit. Hij is de Romeinse god van de handel, herkenbaar voorzien van zijn gevleugelde sandalen, hoed en staf. Naast een wereldbol strooit hij met munten. Neptunus, links naast de ingang, bij de Romeinen de god van de zee, symboliseert de scheepvaart. Hij beteugelt een hippocampus, half paard en half vis, een waar zeepaard dus. En de woeste god heeft een grote

FOTO'S RCE, MARK SEKKUR

In de grote, lichte ruimte voor het keuren van graanmonsters huist nu een supermarkt

Neptunus heeft weer een drietand en teugels. En de hippocampus heeft zijn staart terug

» drietand vast, het traditionele gereedschap om vis mee te spien. Rechts van de deur staat Neptunus' zus Ceres, godin van de akkerbouw, vooral van het graan. Zij houdt korenaren en een sikkel in haar handen. Achter haar duiken een eg en een wan op, een platte mand om het kaf van het koren te scheiden. Samen vormen deze drie goden de pijlers van de nijverheid en de welvaart van Groningen. De beelden zijn unica, gemaakt van gegoten zink door de firma Enthoven & Co in Den Haag. Op de sokkel van Ceres staat het merkteken van het bedrijf. Er zijn maar weinig van dergelijke beelden in Nederland. In de architectuur is zink sinds het begin van de negentiende eeuw ter vervanging van duurdere materialen gebruikt. Eerst voor bijvoorbeeld dakbedekkingen, daarna ook voor siervoorwerpen. Hiernaast begeleidde het succesvolle Enthoven de Groninger IJzer- en Metaalgietterij bij het leveren van kwaliteit bij de gietijzeren onderdelen van de Korenbeurs.

Duivenpoep

Terwijl het rijksmonument in de laatste 24 jaar als supermarkt functioneerde, raakte de buitenkant steeds verder in verval, inclusief de godenbeelden. Ze zaten onder de duivenpoep en allerlei onderdelen waren beschadigd of verdwenen. Zo miste Neptunus zijn tenen. Mercurius had in 1984 al eens een ingrijpende restauratie ondergaan, maar Neptunus en Ceres niet. De wens van de eigenaar om het exterieur in oude luister te herstellen was dan ook meer dan welkom. Aan de buitenkant is het gebouw sinds 1865 vrijwel niet gewijzigd, met uitzondering van de kleuren van beelden, houtwerk en gietijzeren onderdelen. Opeenvolgende schilderbeurten zorgden voor kleuren die steeds verder af kwamen te staan van de afwerking zoals deze ooit bedoeld is. Op historische foto's is deze verandering goed te zien. Om die reden is de wens van de eigenaar in gezamenlijkheid opgepakt als kans om de kwaliteit van het monument te herstellen en daarmee zijn betekenis voor Groningen te vergroten.

De provincie verleende subsidie en er is kleurhistorisch onderzoek verricht om de oude kleurstelling te achterhalen. Het zink van de beelden is door een gespecialiseerd bedrijf hersteld. De ontbrekende delen zijn vakkundig in mallen van klei gegoten. Hierbij was het soms zoeken. Voor nader onderzoek ging de

In het beeld van Ceres is echt graan aangetroffen, net als schelpen in Neptunus

restaurator regelmatig naar het archief. Maar voor de tenen van Neptunus is naar die van Ceres gekeken. Afgezien van het bestek, het historische fotomateriaal en een paar schetsen was er namelijk weinig informatie over de verdwenen onderdelen voorhanden. In het beeld van Ceres is overigens echt graan aangetroffen, net als schelpen in Neptunus en geldstukken in Mercurius. Het verslag van de restauratie is een waardevolle bron voor toekomstig herstel. Volgens traditie is het in een zinken koker in de beelden vereeuwigd.

Oorspronkelijke kleur

De restauratie van het zink maakte het noodzakelijk om eerst zo veel mogelijk verf van de beelden af te halen. Dit heeft als voordeel gehad dat hun detaillering veel meer is gaan spreken. Het nadeel is dat hiermee de informatiebron over de oorspronkelijke kleur van de goden definitief verloren is gegaan. Mercurius was al bij de restauratie in 1984 van verf ontdaan, maar de opeenvolgende lagen verf op Neptunus en Ceres waren nog intact. Door ook deze twee beelden van hun plek te halen konden ze onderzocht worden. Voor toekomstig onderzoek is er aan de achterkant van beide een verpakket onaangeroerd gelaten.

Uit analyse van verfmonsters door de Rijksdienst kwam een bronsgroene laag verf als eerste afwerking. Dit groen is als leidraad voor de bronsimitatie genomen. Aan de hand van de analyse en oude receptuur maakten de kleuronderzoekers een vertaling naar een nieuw verfsysteem, dat de tand des tijds kan doorstaan. Vijf proefstukken zijn opgezet om tot een afgewogen keuze te komen. Ook Mercurius is als vanouds bronsgroen geschilderd. Sinds november staan de zinken goden weer op hun plaats. De uitstraling van de Korenbeurs uit de negentiende eeuw is hersteld. Maar binnen, in de supermarkt, kun je tegenwoordig heel wat meer kopen dan alleen graan. ✕

Mieke van Bers, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met expertise aan deze restauratie bij, m.van.bers@cultureelerfgoed.nl.

Gouden zonnestralen verlichten de bronsgroene Mercurius op het dak van de Korenbeurs

PUTJESGEVAAR BEDREIGT WAPENGEVEST UIT 1743

FOTO RIJKSMUSEUM, AMELIA HAMMOND

In een zwaard- of dolkgevest uit de achttiende eeuw in het Rijksmuseum dreigen putjes te vallen. Dat blijkt uit gezamenlijk onderzoek van het museum, de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In 1980 is dit handvat uit het wrak van de *Hollandia* opgedoken en in het museum terechtgekomen. De rest van het wapen ontbreekt. De *Hollandia* was een groot spiegelretourschip van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Al op zijn eerste reis in 1743 is het vergaan, bij de Scilly-eilanden voor de kust van Engeland. Hier kwamen 276 mensen bij om. Het Rijksmuseum beheert veel gebruiksvoorwerpen uit het wrak. In de afgelopen maanden is er daar een groot aantal van onderzocht. Door de elektronenmicroscopie zag de Rijksdienst dat het koperen heft door ongebruikelijke corrosiesulfides aangetast is, *brown fuzzies*. Ondanks hun vriendelijke naam kunnen de bruine pluizen putjes in het koper veroorzaken. Het is daarom belangrijk om ze te identificeren en om via een conserveringsbehandeling actie te ondernemen. Op basis van het onderzoek wordt momenteel een stroomdiagram voor collectiebeheerders en restauratoren ontwikkeld. Aan de hand daarvan kunnen zij erachter komen wat ze bij corrosiefenomenen op archeologisch opgedoken koper moeten doen. Het kan namelijk lastig zijn om deze te duiden. Soms kun je de corrosie laten zitten, maar in andere gevallen is het beter om in te grijpen. Zoals bij de met putjes dreigende pluizen op het wapengevest. ✕

Ineke Joosten, specialist chemie en microscopie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Tamar Davidowitz, metaalrestaurator bij het Rijksmuseum en docent, en Amelia Hammond, student metaalrestauratie, beiden aan de Universiteit van Amsterdam, verrichtten dit onderzoek, i.joosten@cultureelerfgoed.nl, t.davidowitz@rijksmuseum.nl & amelijordanh@gmail.com. De Universiteit van Amsterdam, het Rijksmuseum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed doen samen onderzoek via het Netherlands Institute for Conservation, Art and Science.

FOTO RCE

Huis Jan de Jong

De kleurenpuzzel

Onderzoekers doen hun best, maar soms is het verdraaid lastig om te bepalen in welke kleuren verf een gebouw als eerste geschilderd is. Zoals in het strenge Huis Jan de Jong uit 1968. Was dit nu een proefstukje of de definitieve tint? En hoe restaureer je beschadigde transparante beits?

VALENTIJN CARBO & BERNICE CRIJNS

Een zelfde kleur kun je heel verschillend benoemen: zachtgeel, lichtgeel, pastelgeel. Om verwarring tussen opdrachtgever en schilder te voorkomen bestaan er daarom codes. Die maken precies duidelijk welke tint verf je bedoelt. Maar wat doe je als kleuren zich niet door codes laten vangen? Met dit dilemma zag de vereniging Hendrick de Keyser Monumenten zich tijdens de restauratie van het rijksmonumentale Huis Jan de Jong geconfronteerd. Deze voormalige woning met kantoor van architect Jan de Jong in het Brabantse dorp Schaijk wordt als hoogtepunt uit de architectuurstroming Bossche School gezien. Op zijn eigen terrein had De Jong namelijk vrij spel om de mogelijkheden van ontwerpen met het zogenoemde plastische getal te onderzoeken en nieuwe inzichten uit te proberen. In een periode van verschillende decennia vanaf de jaren vijftig is zo een gesamtkunstwerk van huis, bijgebouwen en tuin ontstaan. Het huis is in 1968 gebouwd. Zeker van binnen oogt het streng, recht, kaal, hard en hoekig, maar ook verstillend, ruimtelijk en kloosterachtig. Bruin en vooral grijs. Voor de restauratie die in 2022 begon, is de verschijningsvorm in 1982 uitgangspunt. De kleurstellingen van exterieur en interieur maken een wezenlijk onderdeel van de beleving van de architectuur uit. De oorspronkelijke tinten van hout, steen, textiel en metaal zijn destijds door kleuradviseur Wim van Hooff bepaald. Als eerste was nu het achterstallige onderhoud aan de beurt, zoals herstel in verband met houtrot. Daarbij werden onderdelen als kozijnen in de originele kleuren geschilderd. Maar voordat deze schakeringen konden worden opgezet moesten ze eerst benoemd worden en dat bleek een hele puzzel te zijn.

FOTO HENDRICK DE KEYSER MONUMENTEN

Kijken, mengen, aanbrengen, beoordelen en corrigeren. Het was een hele puzzel om in Huis Jan de Jong uit 1968 herstelde onderdelen in de juiste kleur te schilderen

FOTO HENDRICK DE KEYSER MONUMENTEN, ARIAN BRONKHORST

De versleten verf op de vloer is niet bijgewerkt, zodat je het gebruik eraan af blijft zien

FOTO HENDRICK DE KEYSER MONUMENTEN, ARIAN BRONKHORST

Op zijn eigen terrein had architect De Jong vrij spel om nieuwe inzichten uit te proberen

Verraderlijke situatie

Van Hooff mengde de verf ter plekke, maakte proefstukken en besloot vaak de volgende dag al tot aanpassing. Zo was er voor het kleurhistorische onderzoek een verraderlijke situatie ontstaan. Bij het afpellen van de lagen verf konden de onderzoekers namelijk onder de definitieve afwerking proefstukken en probeersels vinden. Ook de kleurenwaaiers met de standaardcodes hadden hun beperkingen. De Van Hooff-kleuren bevatten namelijk veel meer grijs-tinten dan op de meest gebruikte waaiers te vinden zijn. Voor het achterhalen van de juiste verf uit 1982 waren meerdere puzzelstukjes nodig. De vereniging werd daar onder meer door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij geholpen.

Het bleek mogelijk om een groot aantal kleuren te identificeren. Dat is gebeurd aan de hand van de Sikkens Kleurenatlas, die met zesduizend schakeringen een veel grotere reikwijdte heeft dan de waaiers. En ook met enkele in het huis bewaard gebleven verfpotten en kleurenstaten, een kleurenbord met daarop de in de jaren tachtig toegepaste tinten en een oude Sikkens-waaier. De kleuren die onbenoemd overbleven, zijn ten slotte door Sikkens op hun mengverhouding geanalyseerd of ze zijn proefonder-

vindelijk gemengd. Daarbij vond in feite een herhaling van de werkwijze van Wim van Hooff plaats.

Elke plank anders

Nog complexer was de zoektocht naar een andere soort kleuren. In het Huis Jan de Jong zijn verschillende onderdelen in een subtiele, transparante beits geschilderd. Hier schijnt het materiaal van het onderdeel, vaak hout, doorheen. Doordat elke plank anders is in tekening en structuur valt er nauwelijks van één kleur te spreken. In plaats daarvan zie je talloze gradaties. Dat riep de vraag op hoe de doorzichtige tinten beits zo origineel mogelijk gehouden konden worden. Want bij elke nieuwe laag worden deze een stukje minder transparant en gaan er bijzondere nuances verloren. Er is daarom zo terughoudend mogelijk met dit schilderwerk omgegaan. Overschilderen was uit den boze en gebruikssporen op vloeren, trappen en de balustrade zijn behouden. Het is dit soort slijtage die inzicht geeft in het dagelijkse gebruik van het huis. Ook maken ze duidelijk hoe de architect zelf met slijtage omging. Hoewel Jan de Jong heel precies was, de meubels moesten exact op de bedachte plek staan, heeft hij het nooit een probleem gevonden dat op de trap de krabsporen van de

kat zichtbaar waren. Slechts hier en daar zijn incidentele beschadigingen ontstoord en marginaal bijgetipt. Daarbij moest voor ieder plekje aansluiting worden gezocht bij de unieke kleurgradatie. Het gevolg was een proces van kijken, mengen, aanbrengen, beoordelen en corrigeren. Alleen wanneer het noodzakelijk was, zijn er onderdelen helemaal geschilderd.

Een unicum

Het analyseren van geschilderde afwerkingen behoort tot het relatief jonge vakgebied van de kleuronderzoeker. Sinds 1993 maakt dit onderzoek deel uit van de opleiding tot restaurator bij de Stichting Restauratie Atelier Limburg, destijds wereldwijd een unicum. Sindsdien zijn er zo'n veertig kleuronderzoekers opgeleid. Tegenwoordig maakt de opleiding

De Van Hooff-kleuren bevatten veel meer grijs-tinten dan de meest gebruikte waaiers

onderdeel uit van de studie conservering en restauratie aan de Universiteit van Amsterdam. Eens in de drie jaar kunnen de kleurhistorisch onderzoekers vakgenoten en andere professioneel geïnteresseerden uit de hele wereld op een internationale conferentie ontmoeten. Eind mei vindt de achtste editie van de *Architectural Finishes Research Conference* in Amsterdam plaats. Deze wordt georganiseerd door de Universiteit van Amsterdam, het Restauratie Atelier, de Vrije Universiteit Brussel, het Belgische Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en de Rijksdienst. De vijf instellingen willen de ontwikkeling van het beroep in de Lage Landen onder de aandacht brengen en leren van de praktijk elders. Om daar invulling aan te geven maken 24 vaktechnische excursies onderdeel van het programma uit. Hendrick de Keyser is hier met een reeks afwisselende historische interieurs goed in vertegenwoordigd. Ter plekke kunnen de deelnemers over tal van onderwerpen met elkaar in gesprek gaan. Van de complexiteit van restauratietrajecten tot historisch geraffineerd op elkaar afgestemd textiel en schilderwerk. Ook de lastige puzzel die in Huis Jan de Jong gelegd is, komt op de conferentie aan de orde. Het huis is voor publiek opengesteld. ■

Valentijn Carbo, medewerker onderzoek en documentatie bij Hendrick de Keyser Monumenten, droeg aan dit onderzoek bij en Bernice Crijns, specialist kleur en schilderingen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, organiseert de conferentie, v.carbo@hendrickdekeyser.nl & b.crijns@cultureelerfgoed.nl. Zie www.hendrickdekeyser.nl.

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

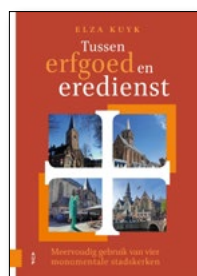

KUNST IN HET DERDE RIJK

Verleiding & afleiding

Jelle Bouwhuis en Almar Seinen, Wbooks, Zwolle, 240 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 94 625 8576 8

Heel wat van de schilderijen en enkele van de beelden in deze uitgave zijn tot en met 24 maart in Museum Arnhem te zien. Veel ogen er doodnormaal. Boeren en houthakkers aan het werk, een gezin dat eet, een vergezicht, een stilleven, naakte zwemmers, een mythologische scène, portretten. Min of meer in een realistische stijl. Slechts het feit dat deze kunstwerken ergens tussen 1933 en 1945 gemaakt zijn, zorgt ervoor dat ze een grimmige geur verspreiden. Ze zijn allemaal goedgekeurd door het naziregime, want ze speelden een belangrijke rol in de propaganda van het nationaalsocialisme. Afgebeeld op ansichtkaarten en in kunsttijdschriften zijn ze in het visuele geheugen van de Duitsers geprent. Tegenwoordig is er niet over al de Duitse kunstenaars die toen actief waren veel bekend. Wie weet nog wie Julius Ussy Engelhard, Willy Kriegel en Richard Heymann waren? In dit boek zijn ze in het juiste, duistere perspectief gezet.

TUSSEN ERFGOED EN ERDIENST

Meervoudig gebruik van vier monumentale stadskerken

Elza Kuyk, Amsterdam University Press, Amsterdam, 276 pag., gebonden, € 29,99, ISBN 978 94 6372 609 2

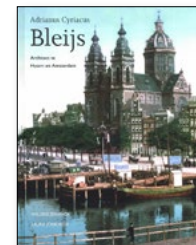
De Geertekerk in Utrecht, de Sint-Joriskerk in Amersfoort, de Grote Kerk in Zwolle en de Oude Kerk in Amsterdam zijn alle vier in de middeleeuwen gebouwd. Bij de Reformatie hebben de protestanten ze geconfisqueerd. Omdat zij in steeds kleinere getale de eredienst bijwoonden, maken tegenwoordig ook andere mensen gebruik van deze vier kerken. In de Geertekerk kun je bijvoorbeeld naar een concert, in de Joriskerk naar een tentoonstelling en in de Grote Kerk naar een boekenmarkt. De kerkstichtingen houden toezicht op een passende exploitatie om het onderhoud van de rijksmonumenten te bekostigen. Toch kan deze botsen met de eredienst. Zo komt het voor dat de protestanten de gedragingen van de andere gebruikers storend vinden. Ook kunnen zij zich aan het katholieke karakter van de kerk ergeren dat na hiervoor noodzakelijke verbouwingen weer tevorschijn is gekomen.

ADRIANUS CYRIACUS BLEIJS

Architect te Hoorn en Amsterdam

Willeke Jeeninga en Laura Jonkhoff, Bas Baltus, Hoorn, 518 pag., gebonden, € 39,90, ISBN 978 90 76385 28 0

Opvallend veel van de bouwwerken die Adrianus Bleijs heeft ontworpen zijn tegenwoordig als rijksmonument beschermd. Zoals de grote Nicolaaskerk in Amsterdam, een sfeervolle wintertuin achter een café in Hoorn, het raadhuis van Obdam in neorenaissancestijl en het toegangshek van een begraafplaats in Medemblik. Deze stevige publicatie belicht het leven en werk van de architect, die in de tweede helft van de negentiende eeuw zo'n 225 gebouwen tekende. Het boek is ruim geïllustreerd met oude foto's en tekeningen, die deels uit het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed komen. Helaas staan er nauwelijks actuele foto's in, zodat de gebouwen niet in hun huidige staat te zien zijn.

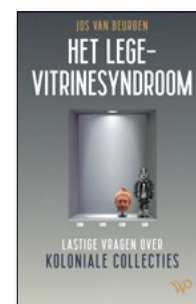

HET LEGE-VITRINESYNDROOM

Lastige vragen over koloniale collecties

Jos van Beurden, Walburg Pers, Zutphen, 152 pag., € 20,-, ISBN 978 94 6456 221 7

In dit boek worden tal van hete hangijzers aangesneden bij het teruggeven van cultureel erfgoed dat in het koloniale verleden onterecht in Europa is beland. Zoals een Chinees kamerscherm uit de achttiende eeuw, getatoeëerde schedels van Maori uit Nieuw-Zeeland en een oud Indonesisch beeld van een tempelwachter. Volgens de auteur vallen er in ieder geval drie grote obstakels te overwinnen. Ten eerste willen de Europese landen de zeggenschap over het huidige onderzoek naar de precieze herkomst van dit erfgoed nauwelijks aan hun oudkoloniën afstaan. Ten tweede houden particuliere verzamelaars en kunsthandelaars zich angstvallig stil. En ten derde doen zich in de voormalige koloniën vaak spanningen voor tussen de oorspronkelijke eigenaren en hun regering. Een boek voor iedereen die bijgepraat wil worden.

GESCHIEDENIS VAN KLOOSTERSCHUUR

Een bijzondere boerderij in Rijnsburg

Jan Dribergen, Jan Dribergen, Lelystad, 352 pag., gebonden, € 29,99, ISBN 978 90 809639 4 8

Niet ver van de plaats waar de Oude Rijn in zee uitmondt, is waarschijnlijk in 1133 een grote boerderij gebouwd. Deze Kloosterschuur is gesticht om de abdij van Rijnsburg van voedsel te voorzien. Vermoedelijk was de zogeheten uithof door lekenbroeders bemand. De auteur van dit forse boek is in het arbeidershuisje bij de boerderij geboren. Tegenwoordig staan er vooral kassen op zijn geboortegrond, waarin bloemen gekweekt worden, vrijwel allemaal voor de export. In de boerderij wonen de kasarbeiders. En in de stal staan geen koeien meer, maar caravans. De lekenbroeders zouden hogelijk verbaasd zijn.

HET VROUWENHUIS VAN ALEIDA GREVE

Hofje vol historie

Jan ten Hove en Saskia Zwijs, Wbooks, Zwolle,
208 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 94 625 8587 4

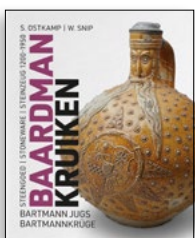
In Zwolle staat een groot huis uit 1414, waarin op een gegeven moment de welgestelde, vrijgezelle Aleida Greve resideerde. Via haar testament had zij bepaald dat er na haar dood behoeftige bejaarde vrouwen mochten wonen. Vanaf 1742 is dat 250 jaar lang het geval geweest. Onlangs is dit Vrouwenhuis gerestaureerd. Het rijksmonument functioneert nu eigenlijk nog steeds als een soort vrouwenhuis, omdat studentes van het conservatorium er hun kamer in hebben. Voorzien van aardig wat afbeeldingen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is in deze uitgave de geschiedenis van het huis beschreven.

GEBRUIK VAN HET BINNENHOF

Hasna Bajraktarevic, Maurice van Bokhoven e.a.,
Document voor een Monument, Rijnsaterwoude,
320 pag., gebonden, € 99,95, ISBN 978 90 818945 2 4

Een mooie vraag. Wie zijn toch allemaal de gebruikers geweest van het acht eeuwen oude Binnenhof in Den Haag? In deze publicatie, met foto's van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, worden er enkele van uitgelicht. Wonderlijk genoeg begint dit pas aan het staartje van de overvloedige geschiedenis van het rijksmonumentale gebouwencomplex, in 1848 bij minister Dirk Donker Curtius. Via Suze Groeneweg, in 1918 de eerste vrouw in de Tweede Kamer, Den Uyl en nog veel recentere politici komen we bij hedendaagse kunstenaars die werk voor het Binnenhof hebben gemaakt.

BAARDMANKRUIKEN

Steengoed 1200-1950

Sebastiaan Ostkamp en Wil Snip, Poldervondsten,
Hoorn, 656 pag., gebonden, € 99,95, ISBN 978 90
817063 9 1

Vanaf 1400 zijn in Duitse pottenbakkerscentra kannen en kruiken gemaakt die met een kwaadwerende, baardige mannenkop versierd zijn. In dit lijvige boekwerk wordt op de productie en het verzamelen hiervan ingegaan. Een groot deel van de afgebeelde baardmankruiken is afkomstig uit particuliere collecties. Maar als ze ooit opgegraven zijn, zijn de contextgegevens en zelfs vindplaatsen onbekend. Hier ligt dan ook de zwakte van het boek. Vragen over exacte dateringen, verspreidingsmechanismen en indicaties voor status en welvaart blijven achterwege. Tekenend daarbij is dat de studie naar laat- en postmiddeleeuws keramiek vanaf de jaren tachtig slechts anderhalve pagina toebedeeld heeft gekregen. Hier valt veel meer over te vertellen. Dit is een prachtig naslagwerk voor liefhebbers, maar als wetenschappelijke publicatie stelt het teleur. ❏

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 16, nummer 1, februari 2024

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Marinus van Dintel, Jan van Doesburg, Frederike Dollekamp, Laurens van Eijndthoven, Guusje Hartevelde, Geertje Huisman, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Floortje Kok, Dorian Meijnen, Froukje van der Meulen, Dolf Muller, José Schreurs, Marike Snoek, Diedrik van der Wal, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl. Ook adreswijzigingen en bestellingen van meerdere exemplaren gaan via info@cultureelerfgoed.nl. Stel al uw vakinhoudelijke vragen via 033 – 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief

Open ma t/m vr 9-17 uur
033 – 421 7 444
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl
Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Collectiecentrum Nederland

Verbindingsweg 1 | 3826 PC Amersfoort

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

FOTO: LAMMERTSE HOOGSTERP ARCHITECTUUR

2023: Het stovenhok uit 1928 was een bescheiden aanbouw, die de aandacht niet van de monumentale Nicolaaskerk afleidde

FOTO: RCE, JILDO TIM HOF

2024: De nieuwe aanbouw is iets ruimer, en is grotendeels in de stijl van het oude stovenhok opgetrokken

HERREZEN STOVENHOK

In het historische vestingstadje Muiden, niet ver van Amsterdam, staat de middeleeuwse Nicolaaskerk. Veel naar de kerk gaan doen de Muidenaren niet meer. Daarom gebruiken ze het rijksmonument tegenwoordig voor andere cultureel-maatschappelijke zaken. Dit vraagt om ruimere ondersteunende voorzieningen, zoals een grotere keuken en een toilet voor mindervalide mensen. Maar waar konden die het beste geplaatst worden? Dit speelt bij veel kerken. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseerde om eerst de cultuurhistorische waarde

van het monument te onderzoeken. Daardoor werd duidelijk dat er in de Nicolaaskerk zelf geen geschikte plek voor is. Gelukkig had de kerk in 1928 een aanbouw gekregen. Deze stond op de plaats van een stovenhok uit 1834, waarin de stoven voor warme voeten met gloeiende kooltjes gevuld werden. In het nieuwe stovenhok waren later een keukentje en een toilet gebouwd. Het was nu veel te klein. De eerste plannen gingen uit van sloop en contrasterende nieuwbouw. Maar hiermee zou de aanbouw te veel aandacht trekken, terwijl zijn functie onderschikt aan die van de kerk is. Overleg met het college van kerkmeesters, de gemeente en de

architect en meerdere adviezen van de Rijksdienst volgden. Hierna is de oplossing in heropbouw in de stijl van het stovenhok gevonden. Iets groter en een kwartslag gedraaid. Zo bleef de wijziging bescheiden en is er toch aan alle wensen voldaan. De ruimere keuken en het mindervalidentoilet maken het gebruik van de Nicolaaskerk aantrekkelijker. En dat draagt bij aan het behoud van de culturele en maatschappelijke continuïteit van het monument. ✘

Maurits van Putten, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met expertise aan deze transformatie bij, m.van.putten@cultureelerfgoed.nl.